

Національна академія наук України
Інститут історії України

Соціально-економічна модернізація
в Україні
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

(аналітична записка)

Київ 2023

УДК 94(477), 330.111.66.001.76(477)"XIX/XX"

Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Аналітична записка / Співробітники відділу історії України XIX – початку XX ст. [Відповідальний редактор О.П. Реєнт]. К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2023, 98 с.

Аналітична записка є узагальненням результатів дослідження, здійсненого співробітниками відділу історії України XIX – початку XX ст., у рамках науково-дослідної теми «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)». Досліджено модернізаційні процеси які відбувалися у соціально-економічній сфері, проаналізовано їхній вплив на різні суспільні верстви і групи, на селянське господарство, міську сферу; охарактеризовано, на прикладі окремих галузей господарства деякі аспекти взаємин між новими суспільно-економічними групами (підприємець-робітник, підприємець-підприємець); з'ясовано суспільно-політичні та соціокультурні фактори перебігу модернізації упродовж другої половини XIX – початку XX ст. в умовах формування ринкових відносин. Показано, що і надалі послідовна і своєчасна реорганізація й реформування усіх сфер життя держави мала сприяти покращенню соціально-економічного життя населення.

© Реєнт О.П., 2023

© Відділ історії України XIX – поч. XX ст., 2023

З М І С Т

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА (<i>О. Реснт</i>)	4
II. АНАЛІТИЧНО-ПОЯСНЮВАЛЬНА ЧАСТИНА	6
2.1 Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття) (<i>О. Реснт</i>).....	6
2.2 Українське село в складі двох імперій: соціально-економічні перетворення (<i>К. Біла</i>).....	8
2.3 Модернізація і диференціація в середовищі дворянства українських губерній у складі Російської імперії (<i>В. Шандра</i>)	18
2.4 Підприємець – робітник: інтереси та конфлікти в епоху соціально-економічної модернізації в Україні (<i>О. Донік</i>).....	28
2.5 Життєзабезпечення населення Правобережної України у другій половині XIX ст. (<i>В. Молчанов</i>).....	39
2.6 Створення та функціонування корпоративних страхових об'єднань в українських губерніях (<i>Д. Ніколайчук</i>)	49
2.7 Соціально-економічна модернізація в Габсбурзькій Галичині автономічної доби: інституційний аспект (<i>Б. Янишин</i>)	58
2.8 Творення публічного простору модерного міста в Україні: нові грані соціальної взаємодії (<i>В. Шевченко</i>).....	66
2.9 Модернізаційні процеси у суспільній свідомості та повсякденному житті міського населення України: дитинство наприкінці XIX – на початку XX ст. (<i>О. Вільшанська</i>)	74
2.10 Соціально-економічні процеси в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. в світлі зовнішньополітичних протистоянь і їхній вплив на подальші історичні події (<i>О. Лисенко</i>)	80
III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА	88
3.1 Висновки.....	88
3.2 Рекомендації.....	94

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА

(О. Реснт)

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на українських землях позначився суттєвими соціально-економічними зрушеннями. Селянська реформа 1861 р. зумовила розгортання модернізаційних процесів. На підросійській Україні на цей час її нагальність була беззаперечною. Саме реформа та скасування кріпацтва дали поштовх розвитку ринкових та товарно-грошових відносин на селі, сприяли індустріалізації південних і східних регіонів України і врешті призвели до завершення промислово-технічного перевороту.

Зазвичай модернізацію прийнято розглядати як перехід від традиційного аграрного суспільства до міського й індустріального. Модернізаційні процеси здебільшого асоціюються саме з технічним прогресом та економічним зростанням. У суспільстві у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. прославляли прогрес і вірили, що модернізація призведе до загального покращення соціального життя та умов людського існування. Глобалізація, інтеграційні процеси, розвиток міжнародних комунікацій – все це давало підстави сучасникам сподіватися, що людство досягло високих щаблів цивілізованості, а отже не очікувати ескалації міжнародного напруження.

Суспільство на зламі століть гостро відчувало виразні зміни, новітні віяння, усвідомлювало їх «модерність» на противагу «старим часам».

Вплив культурних і ментальних трансформацій на суспільство був значним. Навіть новий мистецький стиль, що набув широкого розповсюдження, у багатьох країнах отримав назву «модерн», тобто «сучасний».

Справді, модернізація торкнулася всіх сфер життя на різних рівнях, поступово охоплюючи все більшу частину населення, від вищих верств до нижчих, відповідно до соціальних перетворень, коли кількісно значно збільшувався той прошарок суспільства, що залучався до цих змін.

Це призвело до появи нових соціальних груп, до втрати дворянами частини їхніх привілеїв та до зростання соціальних потреб. Створювалися органи місцевого самоврядування, які залучалися до вирішення місцевих проблем; розгорталися урбанізаційні процеси, розбудовувалися міста, збільшувалась кількість міського населення, яке мало власні культурно-освітні, дозвільні та естетичні запити. Поява іноземного капіталу також

сприяла прискоренню соціально-економічних перетворень. Відчутно змінився темп і стиль повсякденного життя. Формувався середній клас. Національна інтелігенція намагалася впливати на суспільну свідомість, що мало б сприяти формуванню національної ідентичності.

Разом з тим середній клас, що утверджувався, нова еліта – підприємці потребували і вимагали певних свобод, адже у Російській імперії політична модернізація значно відставала від економічної. Крім того, обмежувався й доступ до соціальних ліфтів для української національної, патріотично спрямованої еліти. Об'єднати суспільство і відволікти від соціального напруження й національних розхитувань та виправдати утиски політичних свобод могла б переможна війна. Але врешті, саме Перша світова війна завершилася колапсом царського режиму і призвела до незворотних суспільно-політичних змін.

Уявлення, що досвід минулого зможе забезпечити від фатальних помилок і допоможе віднайти оптимальний шлях суспільного розвитку, виявляються ілюзорними. На сьогоднішній день європейська цивілізація знову стоїть на порозі глобальних змін, опинившись перед необхідністю відповісти на нові виклики.

Модернізація всіх сфер життя держави була чи не найбільш актуальним завданням для України від часів Незалежності і, вочевидь, залишиться таким по завершенню Російсько-Української війни.

Власне, поняття «модернізація» має багато визначень. Насамперед, це багатовимірні зрушення, що охоплюють різні важливі сфери життя суспільства та індивідів, включаючи крім економіки та соціальної стратифікації, науку, культуру, освіту, мистецтво, родинні стосунки.

Аналітична записка є узагальненням результатів дослідження, здійсненого співробітниками відділу історії України XIX – початку XX ст., у рамках науково-дослідної теми «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)».

Авторським колективом були розглянуті, питання, що різнобічно висвітлюють різні аспекти модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

II. АНАЛІТИЧНО-ПОЯСНЮВАЛЬНА ЧАСТИНА

2.1 Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття) (О. Реєнт)

Перехід до популярних серед широких верств населення і комерційно привабливих тем (повсякденна, мікроісторія, біографістика тощо), який дедалі більше набуває значення в історичній науці упродовж останніх років, потребує стійкого наукового підґрунтя у формі системних досліджень окремих хронологічних періодів, багаторівневих соціально-економічних та політичних структур, поліфункціонального характеру суспільства. Розрив між цими векторами розвитку неминуче призведе до деформації пізнання минулого, знизить рівень розуміння та подальшого фахового аналізу трансформаційних процесів загальнодержавного масштабу. При цьому не варто керуватися політичною кон'юнктурою і стереотипами ідеологічної доцільності.

З огляду на це, важливо не відмовитися від минулих періодів бездержавності України, роздробленості та прямої залежності від інших країн як винятково чужорідних і малозначимих. У цьому відношенні не є винятком кінець XVIII – початок XX ст., який став своєрідним прологом для Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Незважаючи на бездержавний статус, відповідному періоду складно дати однозначну і вичерпну наукову оцінку. Саме тоді було забезпечено збереження національної ідентичності, відбулося формування власної еліти, українська мова набула статусу основного фактору самоідентифікації. Макроекономічна динаміка і геополітична ситуація концептуалізували кардинальні індивідуальні та повсякденні зміни.

У представленому дослідженні багаторічні авторські наукові напрацювання органічно синтезовано у єдиному форматі 2-х книг¹, а нарисна структура дозволила сконцентруватися на дійсно найважливіших аспектах кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. Загальний контекст епохи зумовив погляд на українські землі у фокусі європейської дипломатії (наполеонівські війни, Кримська війна), національного відродження та со-

¹ Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): нариси. У 2-х кн. / О.П. Реєнт. Київ : Інститут історії України, 2021. Кн. 1. 846 с.; Кн. 2. 818 с

ціальних процесів. Водночас тогочасні тенденції економічного розвитку визначили пріоритетність вивчення аграрної проблематики, продовольчих ресурсів України, їх взаємозв'язку із світовим сільськогосподарським ринком. Зайнятість у цій сфері понад 70% населення і проживання 85% у сільській місцевості на початку ХХ ст. артикулюється на змістове наповнення першої книги. Українське селянство багато в чому забезпечувало експортний потенціал, надходження іноземної валюти. Потужність і чисельність цієї соціальної групи, її органічна єдність із українськими традиціями й звичаями сприяла тісним зв'язкам із представниками національного руху. Натомість у зовсім іншому світлі, у «боротьбі між працею та капіталом» постає на цих сторінках робітництво, практично повністю позбавлене симпатій до державотворчих ідей, відсторонене від власної етнічної ідентичності на користь революційних планів, ідеологічної боротьби, підтримки вузькосоціальних програм.

Другу книгу відкриває тема, що започаткувала нову епоху в житті не лише України, а й загалом людства – Перша світова війна. Історія не знала подібних конфліктів за масштабами, а українські землі – трагізму братовбивства подібних розмірів. Соціально-економічні трансформації воєнного часу, вимагали від суспільства граничного напруження і спричинили якнайтісніше переплетіння із політичними та національними вимогами. Наслідком світового збройного конфлікту стало не лише погіршення матеріального становища, підвищення цін на товари і послуги, а й зростання самосвідомості, підготовка підґрунтя для втілення державотворчих і соціалістичних моделей. Популярність останніх на фоні безпрецедентного падіння життєвого рівня та величезних демографічних втрат активно зростала у селянському й робітничому середовищі. Економічна кон'юнктура, стратегічна важливість промислових потужностей і прискорено зростаюча чисельність робітництва унеможлилювала нехтування їхніми інтересами для кожної влади революційного періоду 1917–1921 рр. Відтак заключна частина другої книги комплексно розкриває всі нюанси, пов'язані із трансформацією становища цієї соціальної групи у період Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, денікінського та більшовицького режимів. Значення робітників як високоорганізованої і впливової верстви спонукало будь-яку владу заручитися їх підтримкою, формувало прагнення використати у власних політичних цілях. І саме позиція цієї категорії населення багато в чому визначила подальшу трагічну долю України. Тож відповідні питання, включаючи аналіз умов праці, матеріального становища та побуту, формують окремий тематичний блок.

У цілому, трансформаційні процеси, яким приділено увагу у дослідженні, хоч і мали порівняно із сучасними неспівмірно менший темп,

однак на той час носили всеохопний та безпрецедентний характер. Політичні ідеї, економічні нововведення, соціальні зміни, культурні тренди докорінно змінювали зовнішній вигляд, ціннісну систему та внутрішній стан населення українських земель. Не варто забувати, що упродовж XVIII – перших двох десятиліть ХХ ст. українське суспільство пройшло шлях кількох локальних, континентальної та світової війн, небаченої соціальної турбулентності, жорстких національних утисків, жорстоких революційних подій. Водночас, це період модернізації та промислового перевороту, національного відродження і видатних діячів культури, нових ідей та шанс на здобуття власної державності. У загальноісторичному контексті він формує окремий цикл, який неможливо однозначно охарактеризувати винятково із позитивної чи негативної точки зору, однак можна впевнено стверджувати про його важливу роль у існуванні незалежної соборної Української держави на початку ХХІ ст.

2.2 Українське село в складі двох імперій: соціально-економічні перетворення (К. Біла)

Друга половина ХІХ ст. ознаменувалася для українського селянства потужними соціально-економічними зрушеннями. Не зважаючи на відмінності в адміністративному устрої, законодавстві, аграрних традиціях Російської та Австрійської імперій, у складі яких перебували українські землі, уряди обох держав усвідомлювали необхідність реформування аграрного сектору. Хоча причини аграрних перетворень в імперії Романових відрізнялися від чинників, що викликали трансформації у Габсбурзькій монархії, проте результати, яких вони прагнули досягнути у селянському питанні були подібними. Звісно методи та шляхи впровадження селянської реформ у півавстрійській та підросійській Україні відрізнялися.

Більшість українських земель у другій половині ХІХ ст. входили до складу Російської імперії де селяни становили понад 90% від загальної чисельності населення. Селянський стан в українських губерніях був представлений кріпаками та державними селянами, де останні переважно зосереджувалися на Лівобережжі України, кріпаки переважали у губерніях Київській, Подільській та Волинській². Селянська реформа 1861 р. скасувала кріпацтво, запровадила новий уклад селянського самоврядування та управління селом, а положенням 1866 р. «Про зміни в общин-

² Реснт О., Шевченко В. Економічний розвиток великої України (1861–1900). Економічна історія України. Т. 1. К., 2011. С. 602.

ному управлінні державних селян, і про передачу цих селян у відомство губернських і повітових, а також місцевих селянських установ» селянство остаточно уніфіковувалося у єдиний стан.

Серед селянства українських губерній, на відмінну від російських, переважала традиція подвірного, а не «общинного» землеволодіння, тому нав'язування «общинного» укладу українській громаді на селі не знайшло підтримки. Звільнившись з-під панської «опіки» колишні кріпаки й інші селяни ставали залежними від сільської «общини», тобто громади, як адміністративно-територіальної одиниці, утвореної на основі одного, або декількох сіл (хуторів, слобідок), що в свою чергу входила до складу більшого адміністративно-територіального утворення – волості. Управління ними здійснювалося через виборні органи селянського самоврядування – волосні управи та сільські правління, автономність яких, насправді, суворо обмежувалася органами державної влади, а саме: на повітовому рівні – з'їздом мирових посередників та на рівні губерній – губернськими у селянських справах присутствіями.

У сільській громаді основні владні повноваження належали сільському сходу, зібранню, до компетенції якого входило: призначення виборних на волосний сход, обрання сільських посадовців, відпущення та прийняття нових членів у громаду, нагляд за «общинними» закладами, розподіл державних і «мирських» грошових зборів, натуральних повинностей. У сході брали участь селяни-домовласники, переважно старші представники сімейств. Домовласників визначали відповідно до уставних грамот, що укладалися з поміщиком під час отримання земельного наділу. Однак, у результаті приросту населення та дроблення землі, що з часом відбулося, кількість самостійних господарів зростає щонайменше вдвічі, а кількість учасників сходу часто залишалася незмінною. Виконавчим органом у сільській громаді було правління, яке складалося з старости, збирача податків і найманих працівників (писаря, сторожа, наглядача запасного магазину).

Волость утворювалася з декількох сіл, відповідно до «Положення 1861 р.» чисельність населення однієї волості встановлювалася від 300 до 2 тис. рев'язьких душ. Проте, щоб запобігти надмірному дробленню повітів, чиновники затверджували волості з декількох десятків сіл з чисельністю жителів понад 20 тис., що призводило до збільшення навантаження на волосну управу та негативно впливало на ефективність її роботи. Волосне управління здійснювалося трьома інстанціями: волосним сходом, судом та управою. Основні повноваження мав волосний сход – представницький орган, що складався із волосного старшини, сільських старост, селян-домовласників. Головував на зібранні старшина, якого за потреби міг замінити один з сільських старост. Волосним сходом розглядалися питання про вибори посадовців правління, суддів, затверджу-

валися рішення, що стосувалися господарських та громадських справ волості, здійснювалася розподіл «мирських» зборів і натуральних повинностей, укладалися рекрутські списки (з 1874 р. призовні).

Волосний суд, що часто у дореволюційних документах, нормативних актах і законах називався «селянським», був становим, що окреслювало сферу його юрисдикції. Ним розглядалися звернення/скарги, які виникали у межах волості і лише між селянами. Волосний старшина, чи сільський староста не мали права втручатися у судовий процес, навіть не могли бути присутні при обговоренні справи. Однак, реалії волосного судочинства другої половини XIX ст. були такими, що потребували якщо не контролю, то хоча б допомоги у вирішенні більшості судових тяжб. Передусім, проблему становила неписьменність багатьох суддів, адже судьями були звичайні селяни, що обиралися з членів громади. Відокремлений від державної юрисдикції, селянський суд потребував реорганізації. Проте, позитивні зрушення у судочинстві хліборобів не завжди поширювалися на всі губернії імперії. Так спроба реформувати селянський суд відбулася із запровадженням положення «Про земських дільничних начальників» у 1889 р., у якому вводилися «Тимчасові правила про волосні суди». У результаті цього була розширена сфера впливу селянського суду. Він міг розглядати справи міщан, судити ремісників і цеховиків, розбирати справи про надільне майно. Суттєва відмінність від попереднього судочинства полягала у тім, що будь які рішення цього суду могли бути оскаржені у 30-ти денний термін через земського начальника у повітовому судді, як в апеляційній, і у губернському у селянських справах присутствії, як у касаційній інстанціях. У такий спосіб законодавець намагався контролювати діяльність волосного суду, підпорядкувавши його і, земському начальнику. Однак, дані нововведення торкнулися не усіх територій Російської імперії, вони не поширювалися на деякі регіони, у тому числі на Київську, Подільську та Волинську губернії.

Загалом, губернії Південно-Західного краю, а саме Київську, Подільську та Волинську, законодавець вважав політично «неблагонадійними», такими де переважали якщо не бунтівні, то часто не лояльні настрої до політики царату серед дворян, інтелігенції, середньої ланки чиновників. Тому низка нововведень, що передбачали певну автономію у самоуправлінні, у Правобережних губерніях не діяли, або впроваджувалися із затримкою у часі, на відміну від інших українських губерній. Так, і земська реформа, що запроваджувалася у 1864 році у 34 губерніях імперії, не поширювалася на Київську, Подільську та Волинську, однак, діяла на Лівобережжі та півдні України. Земська реформа безпосередньо торкнулася селянства, адже земське зібрання, як головний розпорядчий орган

земств, формувалося за становим принципом. У такий спосіб селяни отримали можливість представляти власні інтереси, як на повітовому та губернському рівнях. На Правобережжі земське самоврядування було запроваджене лише у 1911 р. Діяльність земств забезпечувалася з земського бюджету, наповнення якого здійснювалося через додатковий податок – земський збір, який стягувався з усіх оподаткованих станів, у тому числі, з селян.

Утримувалися органи селянського самоврядування виключно коштом селян. Проте, держава часто використовувала таку безоплатну для скарбниці службу селянських адміністрацій, перекавши на них частину функцій органів виконавчої влади, зокрема: фіскальних, поліцейських, судових. Отже, фінансове становище селян у результаті реформи ніяк не поліпшилося. Вагому частку витрат з сімейного бюджету колишніх кріпаків складала викупні платежі за отримані земельні наділи, для колишніх державних селян встановлювався щорічний оброчний податок на землю, плата за угіддя, якими вони користувалися до реформи. На обов'язковий викуп земельного наділу колишні державні селяни були переведені лише 1886 р. Для селян зберігався подушний податок – архаїчний спосіб оподаткування населення по «душам» (особам чоловічої статі), який сплачували усі селяни на теренах підросійської України до 1881 р., поки його не скасували. Обов'язковими платежем для хліборобів був земський збір, для тих територій де запроваджувалися земства, та «мирський збір», що становив основне джерело наповнення бюджету селянського самоврядування. Сільські громади індивідуально розраховували суму «мирського збору» з господарств, відповідно до чисельності населення у громаді та потреб закладених у громадському бюджеті на виконання «мирських повинностей». «Мирськими повинностями» називалися усі ті незліченні завдання, які держава покладала на селян. Вони поділялися на дві категорії: обов'язкові та необов'язкові, тобто такі які потрібно виконувати у будь якому випадку і ті, які виконувалися на розсуд селян. До перших відносилися: утримання селянських органів самоврядування, витрати на щеплення від епідемій, побудова та утримання сільських магазинів (складів з припасами, в основному з зерном), підтримання у належному стані між сільських доріг, канал, водойм на землях громади, утримання сторожових варт у селах, догляд за хворими, непрацездатними членами громади, дітьми-сиротами, запобігання пожежам та іншим природнім стихійним лихам, ліквідація їхніх наслідків. Необов'язковими вважалися видатки на освітні (школи, хати читальні, бібліотеки) та медичні (лікарні, медпункти) заклади, на оплату лікарям і вчителям.

Натуральна повинність саме та частина селянських реалій, яка не зазнала модернізації у контексті Селянської реформи 1861 р. «Положення

1861 р.» підтверджувало ті натуральні зобов'язання, які селяни виконували до 1861 р. і покладало їхню організацію на селянські органи самоврядування. Облік натуральних повинностей обчислювався у днях (піших та кінних), повинності також поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До першої відносилися такі, як: дорожня (ремонт доріг), підводна (утримання у робочому стані екіпажів для проїзду чиновників), поштова (створення та обслуговування поштових пунктів, утримування поштових коней і підвод), арештантська (супровід арештантів під час їхнього етапування, побудова та обслуговування місцевих в'язничних приміщень). Необов'язкові повинності зазвичай стосувалися безпосередніх потреб громади і могли (не)виконуватися на розсуд сільського сходу. До таких відносилися побудова та утримування закладів освіти та культури, охорони здоров'я. Зважаючи на фінансові труднощі, сільські громади часто відмовлялися від побудови навчальних, медичних установ і пов'язаних з ними натуральних робіт.

Навіть такі прогресивні, на перший погляд, ідеї економічного розвитку села, як дозвіл сільським громадам відкривати та утримувати усякого роду громадські підприємства, що декларувалися у «Положенні 1861 р.», ніяк не заохочувалися ні фінансово, ні адміністративно на місцях з боку влади. Сільські громади користалися своїм першочерговим правом на отримання патенту на виробництво і торгівлю спиртними напоями, відкриття так званих «питейних» закладів у своїх адміністративних межах. Проте, монополія на торгівлю спиртними напоями не стала для сільського самоврядування «золотою жилою» унаслідок низки причин, серед яких не останнє місце мала відсутність досвіду ведення бізнесу у селян. Збитковість громадських шинків також була пов'язана з відсутністю приватного інтересу у їхніх завідувачів, адже приватний власник «питейного» закладу був значно гнучкіший у веденні торгівельних справ, міг продавати у борг, за натуральні відробітки, чи продукти, одяг, вдавався до хитрощів та обману³. Тому сільські сходи надавали перевагу передачі в оренду громадського шинка, чи землі для його побудови, і права на торгівлю спиртним приватному підприємцю.

Суттєвий вплив на соціально-економічне становище селян підросійської України мало «Положення про порядок стягнення окладних зборів із надільних земель сільських громад» 1899 р., коли збором податкових коштів стали займалися сільські громади без посередництва волосного управління, що значно зменшило його вплив. Реформування

³ Біла К. Шинкарська справа на селі в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита. Тези доповідей. XV міжнародна наукова конференція (Дніпро, 21–22 жовтня 2021 р.)*. К., 2021. С. 46–48.

військового сектора також позначилося на становищі селянства, для яких співпраця з військовими становила значну частину натуральних робіт. Так, з січня 1874 р. набув чинності новий військовий статут, згідно з яким колишні рекрутські набори припинялися і запроваджувалася загальна військова повинність для всіх чоловіків віком від 21 року. Облік та організацію новобранців селянського стану здійснювали волосні правління, які, відповідно до «Положення 1861 р.», вели рекрутські списки, а від 1874 р. формували посімейно-призовні та жеребкові списки⁴. Законом «Про скасування військової квартирної повинності» 1875 р. розташування армійців у житлах цивільного населення оплачувалося. Оскільки нижчі військові чини, здебільшого, квартирувалися у селянських хатах, селянські адміністрації організовували поселення, брали оплати за постій та супутні витрати (харчування, фураж, транспортний супровід і т. д.). Нововведенням була військово-кінна повинність, яку запровадили у Російській імперії у 1876 р. і остаточно узаконили у 1884 р., відповідно до якої у волостях створювалися контрольні військово-кінні дільниці, якими часто завідували волосні старшини⁵. Селяни не могли відмовитися від реєстру своїх коней у військово-кінних дільницях та продажу державі коней на військові потреби, що звісно викликало невдоволення та підірвало економічну стабільність селянського господарства загалом.

Революційні зміни у селянському устрої відбулися на початку ХХ ст. Так, міцність общинного укладу похитнуло Положення від 12 березня 1903 р. про відміну кругової поруки, яким знищувалося підґрунтя не лише колективної відповідальності за несплачений борг членів громади перед державою, а й гарантія поповнення «мирського» бюджету – фінансової основи громадського управління. У результаті Столипінської реформи, зокрема, законом від 9 листопада 1906 р. селяни громад общинної та подвірної форми землеволодіння отримували право приватизувати за собою наділ, та право вільного виходу з «общини». Тож розпад «общини» став неминучим, а демократизація селянського устрою вела до руйнування, передусім, системи волосного управління. Пришвидшити процес приватизації землі був покликаний закон від 14 червня 1910 р., за яким у тих громадах, де не проводилися общинні переділи земель, автоматично запроваджувалося подвірне спадкове землеволодіння. Для цього

⁴ Філінюк А., Сидорук С. Рекрутська повинність у Правобережній Україні 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічні аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с. С. 144.

⁵ Мельничук К. Участь органів селянського самоврядування у забезпеченні військової повинності та потреб армії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Вип. 29. 2019. С. 80–95. С. 91.

сільські сходи отримували право вимагати від мирового посередника видачі актів, які засвідчували землеволодіння як громадське, так і приватне у їхньому поселенні. Заможніша категорія селян, отримавши у власність землі, прагнула відселитися на «відруби» (щоб виселитись на хутір селянин мав володіти земельними наділами у розмірі 8–10 дес. та достатню кількість худоби), подекуди такі відселення на хутори призводили до формування компактних окремих поселень, жителі яких висловлювали бажання утворити власну сільську громаду.

Отже, селянська реформа 1861 р. в Російській імперії скасувала кріпацтво та запровадила нову форму управління селянством. Селянський стан, найчисельніший у Російській імперії, до реформи не був однорідний, адже складався з кріпаків, що працювали на землі, кріпаків дворових, державних селян. У результаті змін селянський стан уніфікувався і запроваджувалося його станове самоврядування. Створення волосних адміністрацій, підпорядкування сільських громад до цих волостей викликало насторогу та спротив у селян, що саботували волосні сходи і вибори очільників новоутворених установ. Запроваджена форма селянського самоврядування базувалася на традиціях російської селянської «общини», які відрізнялися від звичаїв українських сільських громад, що тяжіли до автономії в управлінні, а їхні члени до індивідуального господарювання. Соціально-економічне становище хліборобів після Селянської реформи ускладнилося податковим навантаженням, до якого додалися викупні платежі, а також грошові збори на «мирські» і земські повинності. Зважаючи на великі витрати селян, недостатньо забезпеченими залишалися сфера освіти, медицини, культури, утримання яких законодавець переклав на селянське самоврядування.

У результаті заходів Столипінської реформи похитнулася основа селянського самоврядування та цілісність сільської «общини», а волосні адміністрації з громадських фактично перетворилися на державні органи виконавчої влади. Незначна частина селян, передусім заможні господарства, скористалися перевагами реформ, закріплювали за собою наділи, орендували земельні відрізки бідніших членів громади, відселялися на відруби чи хутори, подекуди утворювали окремі сільські громади. Однак більша частина селянства залишалася малоземельною, отримавши у власність дрібні земельні нарізки, що не годилися для повноцінного функціонування селянського господарства. Проблема земельного «голоду» залишалася не вирішеною.

На відмінну від Російської імперії, Селянську реформу якої досить часто в історіографії іменують реформою «згори», тобто ініційовану владою, аграрні перетворення в Австрійській імперії сміливо можна назвати реформою «знизу», адже поштовхом до них стали революційні

заворушення у державі, що супроводжувалися селянськими повстаннями 1843, 1846, 1848–1850 рр.

Основною перепоною до розвитку аграрної сфери стала панщина, скасування якої в Австрійській імперії відбулося у 1848 р. Важливо наголосити на тому, що саме відміна панщини, як форми відробітку селян, а не кріпацтва, як форми персональної залежності селянина від пана. Адже кріпацтво на теренах півавстрійської України скасували у 1782 р., у той час коли селяни Лівобережжя та Слобожанщини, а згодом й Правобережної України, що опинилися у складі Російської імперії були закріпачені. Спершу указом імператора Фердинанда I від 17 квітня 1848 р. оголошувалася відміна селянських повинностей перед землевласниками на Галичині, а 7 вересня 1848 р. скасування панщини оголошувалося у всій Австрійській імперії. У такий спосіб, селяни Галичини, Буковини та Закарпаття отримали свободу від дідича (поміщика), а саме звільнялися від усіх натуральних повинностей перед ним та здобували право закріпити за собою той земельний наділ, яким користувалися. Однак, у результаті реформи економічне становище хліборобів не поліпшилося, особливо у скрутному матеріальному становищі опинилися малоземельні, або ті селян, що були звільненні узагалі без землі, так звані халупники, коморники (у російській імперії такі кріпаки називалися дворовими). Компенсувати втрату поміщиками дармової робочої сили уряд намагався самостійно, проте згодом відмовився від цього задуму, перекинувши покриття збитків на крайові податки. У такий спосіб, селяни сплачуючи податки встановлені крайовим урядом, по суті сплачували відшкодування поміщикам. Кошти з податків відраховувалися до так званого індемнізаційного (відшкодувального) фонду, утворення і функціонування якого контролювалися крайовою комісією, її діяльність також оплачувалося з цього фонду.

Для селян як півавстрійської, так і півросійської України після відміни панщини та скасування кріпацтва залишалося не вирішеним питання щодо користування лісовими угіддями, пасовищами та водоймами, право власності на які поміщики в обох імперіях прагнули залишити за собою. Так, наприкінці XVIII ст. у Австрійській імперії на законодавчому рівні нагляд за угіддями лісовими, пасовищами та водоймами покладался на шляхту, яка з роками стала вважати їх своєю власністю. Селяни користувалися цими угіддями на правах сервітутів, однак із скасуванням панщини дідичі часто відмовляли селянам у безкоштовному доступі до їхніх лісів, пасовищ, водойм, опираючись на зняття з себе будь яких зобов'язань перед селянами після 1848 р. Суперечки, що виникали між селянами та дідичами з приводу сервітутних угідь змусили уряд вдатися до врегулювання цього питання 1853 р. шляхом створення окремих сервітутних

комісій на рівні повітів і краю. До 1894 р. більшість сервітутних справ були врегульовані, однак, не на користь селян, а шляхом викупу, або оренди ними необхідних угідь у землевласника⁶.

Разом з правом на громадські землі, за поміщиками залишилася монополія (пропінація) на виготовлення та торгівлю алкогольними виробами на селі. Для дідичів, після втрати селянської дармової праці, пропінація стала важливим джерелом доходів⁷. Тому шинкарська справа на селі, як сфера інтересів поміщиків, була налагоджена добре, але інтереси селян при цьому ніяк не враховувалися та не захищалися, адже вплинути на якість, чи ціну продукту громада не могла.

Однозначно позитивним результатом скасування панщини в Австрійській імперії стало набуття селянами таких громадянських прав, які мали й інші верстви суспільства. Так, на відміну від Російської імперії, де держава відмежувала у правовому полі «податні» стани від «вищих», на селян Австрійської імперії поширювалося те ж законодавство, що й на інших громадян імперії, діяльність державних судових та адміністративних органів розповсюджувалася також і на селян. Натомість, на селян було покладено обов'язки, які до реформи замість них виконував їхній дідич. До основних функції сільських громад належали сплата податків, їхній облік та збір, ведення земельних книг, земельний облік, збір та доставка рекрутів у пункти призову, їхнє утримання, опіка над хворими, чи немічними членами громади.

Законодавчо структура селянського самоврядування була узгоджена лише 12 серпня 1866 р., тобто за 18 років після звільнення селян з-під «опіки» пана. В основі адміністративного устрою лежав територіальний принцип, а не чисельність населення (як в Російській імперії), тобто існували дрібні сільські громади на основі одного, зрідка двох сіл. Колективним органом управління була громадська рада (у Російській імперії – сільський сход), що обиралася з членів громади терміном на 6 років і могла нараховувати від 12 до 48 членів (залежно від чисельності громади). Виконавчим органом громадської ради виступала громадська старшина, що обиралася також на 6 років, очолювалася війтом, в підпорядкуванні якого перебувало два присяжних⁸. У порівнянні з селян-

⁶ Мельничук Н. Причини і наслідки скасування кріпосного права в Галичині в складі Австрійської монархії (історико-правові аспекти). *Право і суспільство*. № 5-2, частина 2. 2015. С. 7–13. С. 11

⁷ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів. 2014. 612 с. С. 113.

⁸ Іваник М. Особливості запровадження системи місцевого самоврядування у Галичині в другій половині XIX століття. *Наукові записки Тернопільського національного*

ським самоврядуванням у підросійській Україні, яке складалося з двох ланок, нижчої сільської (сільський сход та сільське правління) та вищої – волосної (волосний сход і волосне правління), у селах півдавстрійської України самоврядування на селі було максимально оптимізоване й інтереси громади перед державними органами влади представляли лише одна інстанція – громадська рада та громадська старшина. Відповідно, малочисельний штат виконавчого органу – громадської старшини, позитивно позначався, передусім, у заощадженні коштів на утримання адміністративного апарату. Також слід відзначити перевагу вдвічі тривалішої каденції (шість років) членів селянського самоврядування, що робило їхню службу ефективнішою, відповідно у селах Російської імперії ротація виборних відбувалася один раз на три роки, чого не завжди було достатньо для виконання поставлених перед посадовцями завдань.

Подібними для селян обох імперій були повинності, що хлібороби зобов'язувалися виконувати на користь держави. Так, громадські ради мали працювати як на забезпечення потреб громади, так і здійснювати доручення органів державної влади. Такі доручення були найбільш обтяжливими, оскільки виконувалися коштом сільських громад, за рахунок їхнього людського ресурсу. Передусім це були зусилля спрямовані на виконання рекрутських повинностей, організації військового постюю та забезпечення військових провізією, сприяння поліції, фіскальним службам. Очевидно, що витрати на громадські потреби, а саме на медичні, освітні заклади, чи кошти на облаштування громадського благоустрою (будівництво доріг, мостів, площ) скорочувалися рішенням самих громадських рад, зважаючи на і так скрутне фінансове становище селян.

Значний вплив на соціально-економічне становище селян мало запровадження повітового громадського самоврядування. Так, законом від 12 серпня 1866 р. створювалися повітові ради і її виконавчі органи – відділи. До складу ради, що складалася з 26 членів, входили представники усіх верств населення, однак не в однаковій пропорції. Так, існувала куріальна система виборів, де згідно з розміром сплачуваного податку, кожна з груп, а це сільські і міські громади, великі землевласники, представники купецтва, великої промисловості, отримувала власні квоти, однак не більше 12 місць у раді для однієї курії⁹. Відповідно до такого виборчого права, перевагу в управлінні повітом отримали групи великих землевласників, або підприємців. Відділ формувався з шести членів, обирався раз на шість років, очолювався головою ради. Компетенції ради

педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія». Вип. 2. 2010. С. 35–39.

⁹ Там само. С. 37.

та відділу стосувалися питання забезпечення благоустрою громад і соціальна сфера, а саме культура, освіта, охорона здоров'я, благодійність, будівництво шляхів сполучень. Задля цього повітова рада утворювала бюджет та встановлювала додаткові податки задля його наповнення, що становили близько 40% від державних податків. Утримування ради та відділу також здійснювалося з цього бюджету¹⁰.

Загалом, у результаті соціально-економічних перетворень на селі в середині ХІХ ст., не зважаючи на низку позитивних змін, таких як здобуття особистої свободи селянам підросійської України, скасування панщини і здобуття громадянських прав селянами півавстрійської України, проблема малоземелля, яка впливала на соціально-економічне благополуччя селян обох імперій залишалася не вирішеною.

2.3 Модернізація і диференціація в середовищі дворянства українських губерній (В. Шандра)

Дворянство, провідна верства української спільноти, внаслідок ліберальних реформ другої половини ХІХ століття, зазнала суттєвих змін.

Держава під час реформи місцевого врядування змусила дворянство впритул зайнятися занедбаною господарською інфраструктурою.

Аналіз фактичних даних з оригінальних історичних джерел та наукової літератури дозволяє стверджувати, що верховна влада, проголошуючи всестановість земств, спиралася переважно на управлінський досвід дворянства та на його зацікавлення розвитком соціально-економічної сфери тих місцевостей, де зосереджувалися їхні маєтності та виробництва. Тим більше, що земства, хоча й під контролем держави, отримали можливість формувати власні бюджети з правом витратити їх на соціально-господарські потреби: укладання шляхів, розвиток торгівлі і промисловості, налагодження медицини, освіти, забезпечення людної продуктами харчування та інші соціальні послуги. Щоб стати гласними частина дворян залишила військову і чиновницьку службу, повернулася у власні маєтки. Таке практика була характерною для тих регіонів, у яких заняття сільським господарством приносило очевидну вигоду. Немало дворян із завзяттям долучилися до земської діяльності, значне їх число влилося до числа земських службовців і стали справжніми фахівцями місцевого господарства, що його держава передала в розпорядження земств.

¹⁰ *Бутирін Є.* Еволюція місцевого самоврядування на території Галичини після революції в Австрійській імперії 1848 – 1849 рр. *Юридичний науковий електронний журнал.* №7, 2020. С. 19–22. С. 21

Відразу зрозумівши практичні вигоди від участі у діяльності земств, дворяни зайняли керівні посади в органах губернського і повітового рівня. Цьому сприяло виборче законодавство з правом одночасного обіймання станових і земських керівних посад. Практично всі повітові і губернські земські управи очолювали дворяни. Аби саме вони стали повноправними діячами, «Положенням про губернські і повітові земські установи» 1864 р. встановлювався майновий ценз, основним показником якого були розміри земельних маєтків. Діяльність земств фінансувалася згідно законодавства, котре запроваджувало справляння земських податків. Їх основу становили збори з нерухомого майна (близько 70%), найбільшими власниками якого були дворяни. 1890 р. його розміри знижувалися, а трохи пізніше, вже 1896–1899 рр., норми для участі у дворянських, і земських виборах було зрівняно.

Приймаючи рішення про розбудову шляхів, надання населенню можливостей отримати освіту, налагодження соціально зорієнтованої медицини, агрономічні і ветеринарні послуги, дворяни прагматично враховували потреби своїх господарств. І все ж розбудова земствами місцевої інфраструктури об'єктивно служила інтересам широкого загалу.

Внаслідок суспільного піднесення, сформованого не без участі публіцистичної і художньої літератури, у середовищі частини дворян-чиновників знизився авторитет державної служби, як військової так і цивільної, а привабливість виборної, навпаки, зросла. Значна частина дворян пішла на земську службу по найму. Аби активізувати їх участь Сенат дозволив призначати допомогу в разі виявлення старанності, а з 1901 р. і – пенсії. Їх маєтності були незначними, або їх вони й зовсім не мали, то ж вони знаходили джерело статків, перебуваючи на службі у земствах як фахівці: лікарями, фельдшерами, учителями, ветеринарами, інженерами, архітекторами, техніками, бухгалтерами, статистами, страховими агентами. Через подвижництво цій категорії дворян вдалося зміцнити своє становище у суспільстві і таким чином сформувати вже не становий авторитет, а фаховий. Ця категорія земських службовців сприяла піднесенню культури господарювання, формуючи у своєму середовищі активну ділову людину з ідеалами служіння людям. Йшлося не лише про розширення шкільної мережі, підвищення платні педагогам, а й збільшення числа учнів, з перспективою подолання неграмотності як ганебного соціального явища.

Поміщицькі господарства аби зберегти конкурентоздатність повинні були мати фахівців, здатних запроваджувати нові технології і наукові досягнення. Це мотивувало земських діячів дбати про кадри з професійними сільськогосподарськими знаннями, займаючись організацією і підтримкою професійно зорієнтованої освіти: ремісничими училищами,

сільськогосподарськими школами, а то й брати участь у відкритті вищих навчальних закладів. Необхідність сповна забезпечити населення продуктами харчування підштовхувало до повсюдного запровадження посад агрономів, котрі охоче йшли служити до земств, особливо у південні губернії, у яких динаміка розвитку землеробства була високою і де активно розгорталася мережа дослідних станцій і зразкових полів.

Зацікавлені у розвитку своїх маєтностей дворяни-земці ініціювали цілу низку заходів на підтримку власних господарств, серед яких важливе місце належало фінансово-кредитним установам. На основі виявлених фактів вдалося встановити, що дворяни найперше взялися за формування банківської справи на місцевому рівні, адже без кредитно-фінансових операцій неможливо було розвивати власні господарства. Їхня діяльність змусила дворян взятися за розбудову шляхів. Практично всі дороги, за спорудження яких бралася земство, обумовлювалися потребами торгівлі. Поміщицькі і селянські господарства потерпали від плачевного стану сухопутних і водяних шляхів, були зацікавлені у залізницях. Однак високі тарифи боляче зачіпали інтереси тих, хто вирощував товарне збіжжя. І все ж гласні, використовуючи особисті зв'язки, досягали того, аби залізничні полотна прокладалися якнайближче до місця їхній маєтностей¹¹.

Хоча в основі багатьох заходів дворян-земців існував власний господарський інтерес, однак він служив загальному економічному піднесенню, яке у їхньому середовищі отримало вдале визначення як-от «в видах общей пользы». Адже шляхами, мостами, школами, лікарнями могло користуватися все місцеве населення.

У подальший період розміри дворянських маєтків продовжували неухильно зменшуватися, частина їх переходила в руки селян і різночинців. Кількість дворянських цензів для участі у земських виборах зменшувалась, а втручання адміністрації – збільшувалося.

Внаслідок цього дворянська молодь, що долучилася до ще недавно престижної земської діяльності, почала повертатися на державну службу. Серед дворянства була й частина тих, хто віддавшись земській діяльності у молодості, розчарувався у ній, як такій, яка не принесла швидких результатів. Держава скористалася цією ситуацією, й вдалася до цілої низки заходів аби зберегти домінування дворян в армійському офіцерському корпусі. Адже захоплення та утримання нових територій вимагало від Російської імперії боєздатної армії, яка б витримувала конкуренцію з арміями європейських держав. Для її зміцнення була залишена мож-

¹¹ Шандра В. «Нам тут жити»: Соціально-господарські ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914) // // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2022. Вип. 31.

ливість набувати спадкове дворянство. Терміни вислуги для отримання офіцерського чину були вдвічі-тричі коротшими, ніж для вихідців з інших верств. На час служби вони не втрачали майнових прав свого стану. Немаловажним було й прагнення держави залучити на військову службу однодворців, чисельність яких у Південно-Західному краї була найбільшою – понад 79 тис. осіб. Їм було обіцяно повернути дворянське звання, втрачене їхніми батьками чи дідами в разі надання дворянським зібранням підтверджуючих документів про їхнє шляхетне походження. Єдиною умовою його присвоєння ставало набуття військового офіцерського чину.

Оскільки традиційно військова служба проходила у віддалених місцевостях, з несприятливим кліматом, то 1887 р. набрали чинності правила про переваги державної служби по військовому відомству у пограничних місцях імперії. Служба там краще оплачувалась. Перелік надбавок був досить важливим для військових: грошові додатки до жалування і до пенсії, що впливало на зростання її розмірів, виплата подорожніх збільшеного розміру, підйомних та коштів для облаштування на новому місці. На їх величину впливав термін перебування у віддалених місцевостях: п'ять, вісім, десять або й 20 років. Не можна не зважати й на військові нагороди, якими держава заохочувала до служби і якими відзначала заслуги офіцерів. Крім морального заохочення нагородження супроводжувалося грошовими дотаціями.

Через запровадження військової техніки, зокрема швидкострільної артилерії та через нову стратегію ведення війни зросло значення професійної освіти у військовій підготовці. Армія потребувала спеціально освічених офіцерів, бо серед їх числа лише четверта частина мала військову освіту. Про місце і роль дворянства в армії не було однієї думки серед вищих посадовців. Військовий міністр Дмитро Мілютін переконував Олександра II, що пора зменшити привілейованість дворянства в армії, бо воно заважає її зміцненню та перебудові за європейським зразком. Проте Військове міністерство змушене було приймати на службу дворян.

Індустріальна модернізація суттєво вплинула на зміну соціального складу офіцерського корпусу, коли до військової служби почали активно долучатися вихідці з незаможного дворянства. Для дворян-поміщиків військова професія ставала менш престижною, тоді як для інших, мало-земельних і безземельних, навпаки, вона гарантувала кар'єрне зростання та суттєве матеріальне забезпечення родини. Відповідно зросла роль військової освіти, зокрема кадетських корпусів та юнкерських училищ, у яких навчання здійснювалося переважно державним коштом. На вибір батьків дати дітям військову спеціальність впливало й бажання захистити їх від участі в народницько-терористичному русі, а згодом і радикальних

та революційних рухах. Разом з тим зауважуємо, що далеко не всі, хто отримав освіту у військово-навчальних закладах, обрали військову службу. Частина з них свідомо відмовилась від військової кар'єри і захопилась, відповідаючи потребам, а то й викликам модерної індустріалізації, підприємницькою діяльністю, ставши власниками промислових закладів¹².

На початку ХХ ст. аби надати земському рухові додаткової державної і суспільної ваги зародився рух за нові критерії присвоєння дворянського звання. Пропонувалося брати до уваги не лише шляхетне походження, кількість землі у власності та тривалість володіння нею, а й активну громадську і соціальну діяльність. Чернігівське губернське зібрання вносило його кілька разів на обговорення. Звання спадкового дворянина могли надавати особі, якщо вона тривалий час проживала в краї, була культурно розвинутою, займала авторитетне службове і громадське становище. Слід було мати й інші, притаманні дворянству якості, зокрема володіти нерухомою власністю впродовж десяти років, розмір якої не суперечив майновому цензу для Чернігівської губернії. При подальшому обговоренні були уточнені вимоги, зокрема, рівень освіти не нижче середньої, належність до родин з 20-ти річним володінням маєтностями з цінністю не менше 30 тисяч рублів. Враховувалося чи стали претенденти на дворянське звання поважними людьми і чи набули авторитет службовою чи громадською діяльністю. Спеціально обумовлювалося, що часові критерії можна зменшити для голів і членів земських управ, в разі, якщо ті обіймали посади три каденції поспіль¹³.

Зміни в станових дворянських інституціях найяскравіше ілюструє діяльність дворянської опіки. Вона все ще не достатньо досліджена істориками, не зважаючи на те, що її дворянство оберігало як орган, за допомогою якого воно захищали власні інтереси перед державою. Хоча дворянські опіки засновувалися ще Катериною II, вони небезуспішно проіснували до 1917 р., тобто, безперервну часову відстань майже в 150 років. Запроваджувалися вони за адміністративно-територіальним поділом і кожна з них обслуговувала дворян одного повіту. У разі незначної кількості поміщицьких маєтків її могли приєднати до опіки сусіднього повіту. Рішення про об'єднання ініціювали дворяни, однак

¹² Шандра В. С. Державні стимули до набуття дворянами військової професії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2019. Вип 19. С. 100.

¹³ Шандра В. С. Всеросійські з'їзди об'єднаного дворянства та участь у них уповноважених від Чернігівщини (1906–1916 рр.) // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. 2021. Вип. 8. С. 214.

чинності воно набиало лише за погодженням з міністерствами юстиції і внутрішніх справ. Опіка, як й інші станові установи, утримувалася на кошти дворянських повинностей, розмір яких встановлювало повітове дворянське зібрання, зважаючи на кількість справ, які там з'ясовувалися. Верховна влада наділила опіку елементами станової самоврядності, серед яких виборний принцип формування кадрового складу, контроль через звітність за її діяльністю.

Процедуру взяття в опіку розпочинали предводители дворянства, родичі, сторонні особи або її ініціювали поліція чи суди із залученням свідчень священника. У цьому разі опіка з'ясовувала стан маєтностей і призначала опікунів. Для виконання повноважень дворянська опіка мала таку організаційну структуру. Очолював її повітовий предводитель дворянства, документування забезпечувала канцелярія. Коли опіка надавала послуги дворянам кількох повітів, то очолював її предводитель того повіту, де вона розташовувалася, а предводители інших мали право брати участь у засіданнях з правом голосу. Тож з обійманням цієї посади до чисельних повноважень предводителя додавалася необхідність володіти інформацією про дворянських вдів і малолітніх сиріт, про становище дворянських господарств у повіті. Робочі ж питання з'ясовували засідателі, число яких залежало від кількості повітів, які обслуговувала опіка. У ній служило від двох до чотирьох осіб, яких обирало дворянство шляхом балотування. При зміні засідателів опіки, «старі» її члени укладали відомість про становище справ і узгоджували її з «новими» посадовцями. Цей документ потім передавали на контроль губернаторові. 1866 р. вносилися певні зміни щодо виборності і призначення членів опік. Аби дисциплінувати повітових предводителів дворянства, які все більше втягувалися у з'ясування справ земельної власності, Державна рада наголосила, що вони підлягають судовому переслідуванню за незаконні дії. Проте лише з дозволу Сенату. Як і прийняття рішень повітовою дворянською корпорацією та її участь у запровадженні опіки чи припинення її чинності та утримання установи власним коштом. Разом з тим опіка стала гнучким засобом державного контролю за становищем маєтностей привілейованого стану. Адже крім губернатора за її діяльністю наглядало губернське правління, казенна палата, управління державними маєтностями і окружний суд. В такий спосіб відбувалося підпорядкування самоврядних принципів адміністративному контролю. При затягуванні і відмові розглядати справи, в разі порушення особистих і майнових прав особи, котра перебувала під опікою, можна було оскаржувати її дії в окружному суді. Причому, скарга мала надійти до самої опіки, а вже потім з її роз'ясненням до – суду. Якщо ж конфлікт не залагоджувався, скарга подавалася до судової палати Сенату.

Держава була зацікавлена в діяльності дворянських опік, бо 1861 року почала виплачувати жалування її членам і канцелярським службовцям, розмір якого визначав стаж служби, а також державну пенсію незалежно від тієї, що їм виділяли дворянські зібрання.

Крім засідателів важливе місце відводилося опікунам, яких батьки назвали у заповіті, або ж ними ставав один з батьків, в разі смерті іншого, або ж їх обирала опіка. Опікунів могло бути кілька, тоді обов'язки між ними розподілялися наступним чином: один займався маєтностями, інший – особою опікуваного. При схваленні опікунів бралися до уваги їх моральні якості, відсутність у них вад, зокрема такої як марнотратство. Йшлося також про відсутність карної судимості, нагляду поліції та взаємини з покійними батьками, з якими у опікунів у минулому не мало бути конфліктів. У будь-якому разі вони приступали до виконання своїх обов'язків після схвалення їх дворянською опікою, приймаючи майно малолітніх за описом разом з членом опіки та у присутності двох сторонніх свідків. Наступним обов'язком опікуна було виявлення капіталів покійних батьків у державному банку, переведення їх у власність підопічного. Опікуну дозволялося розпоряджатися ними, передаючи на вигідне збереження до кредитних установ, вкладати у цінні папери, векселі або використати на розвиток торгівлі і промислів. Свої дії він мав узгоджувати з опікою, аби грошові операції на наражалися на ризик та спекуляції. Опіка контролювала витрати опікунів через їхнє звітування. Якби опікуни зловживали своїми обов'язками, не за призначенням витрачали банківські і кредитні кошти, продавали нетлінне і нерухоме майно родини, вона могла замінити їх новими особами. Крім того опіка стежила аби при розподілі маєтків між спадкоємцями, враховувалися інтереси дітей-сиріт. Вона ж клопоталася про призначення після смерті чиновника-дворянина його малолітнім дітям пенсій і допомоги від держави.

Крім маєтностей опіка встановлювалася і над неповнолітніми. Навіть якщо у сироти не було власності, то опіка намагалася забезпечити його мінімальними коштами та скеровувала опікунів аби діти отримали відповідну дворянському званню виховання та освіти. Після отримання освіти опіка займалася влаштуванням молодих дворян на державну службу. Держава прагнула аби маєтки із втратою чи хворобою власника лишалися в родині і під контролем опіки та дворянської корпорації забезпечуючи її членів, надаючи кошти на виховання і освіти молодих дворян, потенційних військових і чиновників. Одним із найповажніших завдань у діяльності опік була турбота за дворянських малолітніх дітей і вдів і найперше збереження маєтностей, забезпечення ефективного управління господарством, наведення і підтримання елементарного порядку,

який би гарантував статки та стабільний розвиток. а також виплачувати борги, що рахувалися за власниками маєтків.

З набуттям чинності селянської реформи 1861 р., яка докорінно зламувала земельний устрій, дворянські опіки наділялися відповідно новими повноваженнями. Якщо маєтки ставали власністю осіб недворянського походження чи то через спадок або через прострочені закладні, то до часу викупу селянами своїх земель, вони перебували у віданні опік.

В опікунське управління поступали і маєтки у випадку тяжкої хвороби їх власників, зокрема при безумстві, божевіллі, глухоті і німоті. Дворяни з такими захворюваннями обов'язково проходили перевірку у лікарському відділенні губернського правління за участю і губернського, і повітового предводителя дворянства.

У відання опіки переходили маєтки, в разі не виявлення спадкоємців після шести місяців з дня смерті власника. Тоді призначався за власним бажанням або через клопотання зацікавлених осіб опікун, який і приймав маєток у своє керівництво. Найчастіше це були виморочні маєтності місцевих дворян. Дозволялося, враховуючи фізичний стан будівель, їх продаж з передачею виручених коштів до державного банку. Там вони зберігалися десять років в очікуванні спадкоємців. Тільки-но з'являвся спадкоємець, опіка знімалась. Під опіку потрапляли і спадкові маєтки, на які претендували особи, що сперечалися за право успадкування. У цьому разі опіка тривала до судового з'ясування або до полюбовного їх розподілу, на що відводилося два роки. Термін опіки суттєво збільшувався, до п'яти років, якщо власник маєтностей пропав безвісти чи залишився за кордоном. Опікун тепер мав захищати права і охороняти маєтність, опіка – займатися до десяти років розшуком власника, публікуючи дані про нього у пресі обох столиць імперії та у містах Одесі, Вільно та Ризі.

Цікавою є ще одна функція опіки. Її могли накладати тоді, коли поміщик не дбав про власне господарства, не розвивав землеробство чи скотарство, а вдавався до марнотратства із зайвим розкошуванням. У такому випадку ініціативу з накладення опіки брав на себе губернатор, який через губернського предводителя пропонував з'ясувати економічне становище того чи іншого дворянина на зібранні предводителів і депутатів. Якби дворяни не погодилися на запровадження опіки, то губернатор міг би її встановити самостійно, погодивши це з Сенатом. На час її чинності опікуни стежили за сплатою боргів поміщика, а от продаж чи закладення маєтностей власнику було заборонено. Крім того, марнотратство, внаслідок якого накладалась опіка, враховувалось при призначення на посаду земських начальників. Тих, хто мав маєтки під опікою за марнотратство, не призначали на цю посаду. Щоправда, цього права депутатські зібрання позбавлялися 1902 р. Опіка внаслідок марнотратства

знімалась, коли дворянин змінював свій спосіб життя, що засвідчувала ухвала дворянського зібрання.

Під опіку потрапляли і маєтки, якщо власники переходили з християнської віри в інше віросповідання. Причому, опіка за таких обставин накладалась і на особистих дворян. У цій формі власності маєтності перебували до повернення господарів у православ'я. При цьому опікуни мали виховувати дітей таких дворян у православному віросповіданні. Опіка встановлювалася і над маєтками тих, хто позбавлявся дворянства і кому було присуджено покарання на поселенні. В опікунському управлінні маєток перебував до смерті власника і лише тоді переходив спадкоємцям. З часом обов'язки опіки збільшувалися, вона ставала надійним інструментом для стягнення заборгованості, в тому числі і закладених у банках тимчасово-заповідних маєтків. Тільки-но борг було сплачено, а на це відводилося три роки, опіка знімалась. Якщо ні, то опіка подовжувалась ще на три роки. В разі неможливості сплатити заборгованості впродовж цього часу, банки могли взяти маєтки у своє управління по опису від опікунів. Діяльність банків щодо боржників регламентувалась окремими законодавчими статтями, згідно з якими маєток брався в опіку для сплати розстрочки. Після неповернення боргу за шість місяців банк мав право забрати у власне володіння маєток, а несплата в наступні три місяці дозволяла йому продати його з публічних торгів. І все ж, державу не влаштовувала опіка з її самоврядними повноваженнями. Вона прагнула якщо не ліквідувати їх, то хоча би реформувати її на всестанових принципах. Пропонувалось кілька проектів – 1863 р. М.М. Любоцинського, 1884 р. – М.І. Стояновського, однак дворянство не підтримало державної ініціативи. Херсонські дворяни запропонували збільшити повноваження опік, передаючи їм ті маєтки, які мали багато боргів. Комітет міністрів пішов цьому назустріч і 1882 р. призупинив продаж населених маєтків, закладених у державних кредитних установах. Щоправда лише тоді, коли викупна позика покривала банковий борг. До кінцевого розрахунку маєток залишався під опікою.

Тож, дворянська опіка наділялася верховною владою певними елементами станової самоврядності, серед яких виборний принцип формування кадрового складу посадовців, призначення опікунів, а також контроль через звітність за їхньою діяльністю. Як і утримання штату власним коштом, прийняття рішень повітовою дворянською корпорацією та її участь у запровадженні опіки чи припинення її чинності. А також ініціювання прийняття окремих правових норм. Разом з тим опіка стала гнучким засобом контролю держави за господарським становищем маєтностей привілейованого стану. Держава прагнула аби маєтки із втратою чи хворобою власника лишалися в родині, і під контролем опіки та дво-

рянської корпорації продовжували розважливе господарювання, забезпечуючи її членів засобами до існування, надаючи кошти на виховання і освіту молодих дворян, потенційних військових і чиновників. Їй вдавалося активізувати дворянські зібрання аби дисциплінувати власників маєтків, не дозволяти розтринькувати господарства, чи вдаватися до марнотратства та до зайвої розкоші, як і призупиняти жорстокість поміщиків щодо селянства, адже воно продовжувало залишатися основним платником податків та джерелом постачання солдат для армії.

У другій половині XIX – початку XX ст. дворянські опіки активізувались, що пояснюється спробами використати їх для збереження занепадаючих маєтків у час переходу суспільства на ринкові відносини. Втрачаючи панівне становище, дворянство використало її можливості для самозбереження, для захисту своїх маєтностей, а держава – для зменшення станової ідентичності та для стягнення коштів у заборгованих власників, регламентуючи погашення позик.

Слід зауважити особливості дворянського середовища трьох правобережних губерній – Київської, Подільської і Волинської, основна маса якого була етнічними поляками та знаходилася в опозиції до верховної влади Російської імперії. За участь у польському Січевому повстанні 1863 р. воно було покаране забороною діяльності дворянської корпорації, усуненням від державних і станових посад із заміщенням їх призначуваними чиновниками з лівобережних та центральних губерній. Губернські та повітові дворянські зібрання припинили на деякий час своє існування, а виборні посади предводителів почали обіймати призначувани чиновники-росіяни, яким держава гарантувала земельні маєтки аби вони стали місцевими дворянами-поміщиками та могли конкурувати з польськими дворянами. Діяльність дворянських опік Південно-Західного краю також була припинена у ході Січевого польського повстання 1863 р. Вони відновили свою роботу 1867 року.

Призначувани посадовці куди охочіше обіймали не лише станові посади, а й адміністративні, таким чином, витіснялися польські впливи в місцевому врядуванні та формувалася імперська русифікація краю.

Боязнь сепаратизму регіональної еліти тривав до 1911 р., коли земства на основі закону від 14 березня того ж року були засновані у шести західних губерніях. Там йшлося, що вже час залучити населення західного краю до «благ» земського самоврядування, запровадженого в Росії положенням про земські установи від 12 червня 1890 р. Вносилися суттєві зміни до виборчих процедур, запроваджувався етнічний принцип формування самоврядних органів. Це призводило до того, що більшість у земствах мали отримати дворяни-росіяни. Формуючи кадровий склад земських органів, держава віддала перевагу етнічним росіянам, до категорії

яких відносила і малоросійське дворянство. Внаслідок цього вони отримали додаткові повноваження займатися русифікацією краю та збільшувати свою присутність у цьому краї.

Дворянство Південно-Західного краю активно скористалося самоврядним принципом земських органів влади для розвитку місцевого господарства, повторюючи шлях лівобережного і південного регіонів. На відміну від них досить часто земські очільники брали на себе відповідальність за русифікацію краю, а тому ставали діяльними членами Київського клубу російських націоналістів. Завдяки земській діяльності 24 гласних дворянського походження від губерній Південно-Західного краю стали депутатами Державної думи IV скликання¹⁴.

Ліберальні реформи суттєво прискорили трансформаційні процеси у дворянському середовищі. Одна його частина обрала нові форм господарювання у власних маєтках і стала дворянами-землевласниками. Інша – віддала перевагу підприємливості та засновувала виробництва і найбільше із перероблення сільськогосподарської продукції. Ще інша через брак альтернативних джерел, безземелля, завдяки освіті, ставала військовими та чиновниками. Решта продовжувала наполягати на винятковості свого станового походження і мало що робила для модернізації власних маєтків та не набувала професійних знань і навичок.

2.4 Підприємець – робітник: інтереси та конфлікти в епоху соціально-економічної модернізації в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) (О. Донік)

Звернення сучасних дослідників до історії підприємництва – багато-профільної діяльності в галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, фінансів тощо – продовжує бути актуальним, викликати значний науковий інтерес. Утвердження ринкової економіки в незалежній Українській державі, соціальна спрямованість діяльності підприємця, його стосунки з робітниками потребують досліджень аналогічних процесів в Україні у дорадянський час. Остання третина XIX – початок XX ст. стали «золотою епохою» підприємництва в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських етнічних територій.

Зусиллями підприємницького прошарку за досить короткий проміжок часу економіка України стала складовою частиною не тільки загально-російської, а й світової системи капіталістичного господарювання.

¹⁴ Підраховано за: *Коник О.О.* Депутати державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України. Дніпропетровськ: «Герда», 2013. С. 395–432.

Промисловці й купці, які були пов'язані з передовим у технічному й організаційному відношеннях господарством, здійснювали значний вплив не лише на економічне, а й на громадське та культурно-освітнє життя всього суспільства, особливо це стосувалося міських центрів.

Підприємці належали до доволі розмитого, гібридного соціального утворення, яке з огляду на суттєву релігійну, етнічну та регіональну розколотість виявилось неспроможним утвердитися у статусі корпоративного стану. Водночас вони були антиподом робітничого класу, який саме зароджувався; себто вони були частиною тієї соціальної конфліктної ситуації, що супроводжувала процес індустріалізації.

Не менш перспективним напрямом досліджень вказаного періоду є й історія робітництва. З'ясування шляхів його формування, внутрішньої структури та способів взаємодії з іншими соціальними групами, насамперед із роботодавцями, вказують на складну соціальну комунікацію різного рівня.

Одноголосність поглядів радянської історіографії щодо взаємин підприємців із робітниками змінилася зваженими підходами¹⁵, які вказують на складну природу взаємовідносин і визначальні моделі поведінки цих двох соціальних груп, які навіть на початку ХХ ст. не стали сформованими класами, а більше відповідали соціальним прошаркам.

На заводах і фабриках відбувалося зіткнення інтересів підприємців і робітників. Виробництво було процесом управління і підпорядкування, в якому робітники, з одного боку, та підприємці й директори, з іншого, були в рівній мірі як соціальними партнерами, так і соціальними антагоністами. Завдання роботодавця в умовах взаємної соціальної залежності полягало в тому, щоб забезпечити оптимальну організацію праці, тоді як робітник продавав свою робочу силу.

Одна частина підприємців вважала за потрібне йти на компроміс із робітниками, намагалась не допускати конфліктних ситуацій, підтримувала адекватні вимоги робітників по забезпеченню їх гідними заробітками та умовами праці й відпочинку. Інша не розглядала найманих працівників як партнерів у капіталістичних відносинах, ставлячи на перше місце отримання прибутку. Водночас у робітничому середовищі формувалась група кваліфікованих робітників і майстрів, які цінували своє праце-

¹⁵ *Линднер Р.* Предприниматели и город в Украине, 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). Киев; Донецк, 2009. 504 с.; *Шляхов О.Б.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. ХІХ ст. 1914 р. Дніпропетровськ, 2003. 366 с.; *Водотика Т.* Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К., 2018. 237 с.; *Куліков В.О.* Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках. Харків, 2019. 388 с. та ін.

влаштування на підприємстві на противагу тим, хто розглядав його як тимчасове, як сезонну роботу.

В останні десятиліття XIX ст. за участі держави формувались й розширювались канали для комунікації між підприємцями та робітниками, зокрема й завдяки фабричній інспекції, яка почала функціонувати з 1884 р. в системі міністерства фінансів (за законом від 1 червня 1882 р.), а в 1905–1917 рр. перебувала у підпорядкуванні міністерства торгівлі та промисловості. У 1884 р. в її складі було створено 9 фабричних округів, 2 з яких – Київський та Харківський – включали українські етнічні території¹⁶.

Ідея заснування фабричної інспекції стала результатом осмислення конфліктів між найманими робітниками та роботодавцями, усвідомлення необхідності впровадження норм фабричного законодавства у життя. У багатьох країнах організація фабричної інспекції була реакцією на виступи робітників. Державні органи охорони праці в Російській імперії відігравали роль своєрідного «запобіжного клапана на киплячому казані робочого руху»¹⁷.

Із 1886 р. також функціонували губернські з фабричних (із 1899 р. – з фабричних і гірничозаводських) справ присутствія, які наглядали «за правильним застосуванням постанов закону», що стосувалися промислових підприємств, і накладали на власників підприємств штрафи, якщо такі постанови були порушені. Присутствія також розглядали скарги промисловців або робітників на дії фабричної інспекції¹⁸.

Таким чином, із цього часу роль арбітра у конфліктах між роботодавцем і найманим працівником виконували фабричні інспектори. Спочатку інспекція опікувалась переважно неповнолітніми робітниками, потім зосередилась на нагляді за умовами праці, поступово вибудовуючи комунікацію між керівництвом підприємства та робітниками.

Попри малочисельність і завантаженість штату фабричної інспекції, ефективність її діяльності була значною. Їй вдавалось завойовувати довіру робітників, прищеплювати обом сторонам навички користування законодавством та відтак пом'якшувати чи взагалі вирішувати конфлікти, хоча це потребувало часу і завзятості інспектора.

¹⁶ Михайловский Я.Т. О деятельности фабричной инспекции: отчет за 1885 г. Санкт-Петербург, 1886. С. 97; Микулин А.А. Фабричная инспекция в России 1882–1906 годов. К., 1906. 226 с.; Гвоздев С.М. Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в период 1894–1908 годов). Москва, 1911. 263 с.; Вовчик А.Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период: 1895–1904. Львов, 1964. 323 с.

¹⁷ Каплун С. Охрана труда и ее органы. Петроград, 1921. С. 30.

¹⁸ Володин А.Ю. История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. Москва, 2009. С. 35.

Щоб попереджати відкриті трудові конфлікти та сприяти їхньому припиненню, старший інспектор зобов'язаний був негайно прибути на місце порушення порядку й усіляко намагатися примирити сторони конфлікту. Самі фабричні інспектори визнавали, що їхня посередницька діяльність здебільшого була ефективною, якщо непорозуміння виникали між окремими робітниками й підприємцями. Натомість у разі колективних трудових конфліктів робітничі організації прагнули вести переговори з підприємцями самостійно через своїх виборних, звертаючись до інспектора лише, щоб реєструвати досягнуту згоду¹⁹.

Самі інспектори зазначали, що робітники в особі фабричного інспектора «хотіли бачити не посередника, який виконує функції примирителя, а прагнули й навіть вимагали, щоб інспектор примушував фабриканта виконувати їхні бажання». Часто робітники дивилися на інспекторів як на «начальство», яке «все може», але не хоче, потураючи багатіям. Не дочекавшись бажаних розпоряджень від дільничного інспектора, робітники скаржилися на нього старшому фабричному інспектору, а інколи навіть губернатору²⁰. Затятість, з якою окремі підприємці обстоювали свою правоту (скоріше світоглядну, а не юридичну), наводить на думку, що компроміс навіть не з робітниками, а з буквою та духом закону був далекою перспективою.

Робітники з кожним роком все більше починали користуватись фабричним законодавством, яке за десятиліття повільної еволюції оформилось у повноцінну галузь права. У 1913 р. всі закони, що регламентували права робітників, містилися в «Уставе о промышленном труде»²¹. Зрештою, на початку ХХ ст. державою були сформовані інструменти регулювання відносин між підприємцем і найманим працівником. Утім закони не могли створити умов для повноцінного розвитку соціального партнерства. До того ж держава перебирала на себе роль наглядача, відмовляючи у цій функції навіть спеціально створеній фабричній інспекції.

Частина підприємців не бажала користуватись офіційним інструментарієм упорядкування відносин із робітниками, а санкції щодо них не були аргументами задля дотримання законів та прав робітників. Останні теж не поспішали використовувати можливості, які надавали їм закони, навіть собі на шкоду, як це було з неповнолітніми, котрі, залякані адміністрацією, приховували свій вік.

¹⁹ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках. С. 128–129.

²⁰ Там само. С. 129.

²¹ Устав о промышленном труде. Петроград, 1915. 463 с.

Перевантаженість судів загальної юрисдикції та складність процедури доведення злочинів призводили до затягування справ. Крім того, держава та суди часто виступали на боці підприємця. У більшості випадків порушення закону підприємцями залишались без покарання, не було реальних механізмів притягнення до відповідальності. Це помножувалось на беззаперечну лояльність державного апарату, зокрема судів та фабрично-заводських присутствій²². Відтак, можливості для вирішення суперечок між підприємцем і робітником в судах були обмежені. Низькою була і правова культура обох сторін. Обмеженість легальних можливостей сприяла радикалізації настроїв робітників та підвищення рівня конфліктності.

Яскравим прикладом розуміння специфіки відносин між господарем підприємства та заводчанами був світ життя робітників Донбасу і Придніпров'я, який був ідеальним місцем соціального спілкування і взаємодії, його обличчя визначалося постійними конфліктами і випадками травматизму, алкоголізмом та психічними стресами. В Юзівці, Макіївці, Горлівці та інших заводських поселеннях не сформувалося середовище буржуазної культури, не склалися міські громади з більш-менш розвинутою системою форм комунікації та середнім прошарком. Тут ритм життя був обумовлений робочим часом, результатами виробництва, забрудненням повітря та промисловими шумами, які залишали мало місця для виникнення урбаністичної культури²³. Новий світ життя робітників визначався як селянськими звичками, які вони несли з собою до промислових центрів, так і такими новими формами соціального протесту, як агітація і виникнення політичних партій.

Важливим показником змін у ставленні підприємців до робітників була готовність спрямовувати ресурси на покращення умов праці – техніку безпеки, забезпечення житлом, медичне обслуговування, харчування, влаштування побуту тощо. Умови праці робітника багато в чому залежали від ініціативи та доброї волі конкретного підприємця. Можна навести десятки прикладів, коли на одних підприємствах були забезпечені пристойні умови праці і побуту працівників (Терещенки²⁴, Харитоненки), а на інших – вони залишалися жалюгідними²⁵.

У більшості заводських поселень Донбасу звичними щоденними явищами були бруд, сморід та клоаки. За даними опитування від 1914 р.,

²² *Водотика В.* Робітники та підприємці: гнобителі та пригноблені чи партнери? [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2279->

²³ *Линднер Р.* Предприниматели и город в Украине, 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). С. 259.

²⁴ *Донік О.* Родина Терещенків в історії добродійності. К., 2004. 314 с.

²⁵ *Шляхов О.Б.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. 1914 р. Дніпропетровськ, 2003. С. 95.

40,4% гірників цього промислового регіону жили в землянках, 22,3% – в кам'яних або цегляних будівлях і 25,8% – в селянських мазанках. Менше половини робітників мали своє власне місце для ночівлі. Більшість людей тіснилася на площі, меншій за 4 кв. м²⁶.

Можна навести промовистий опис побуту пришлого робітника на Донбасі, який до своїх обов'язків ставився недбало і безвідповідально: «Живуть робітники-одинаки у казармах по 20–40 осіб. Підбір їх завжди випадковий, із різних губерній. Дисципліна та порядок у таких казармах відсутні: кожен поводить, як йому подобається. Хоч якоїсь власності і грошей при собі в казармі тримати не можна, оскільки у кожній із них завжди є товариші, що пропилися, і які за відсутності свого, вільно користуються чужим. Пияцтво – щоденне, безперервне. Гроші отримують щотижня, зберігати їх нема де, а горілка є завжди. Можна було б подумати, що ця нещасна робоча сила – дешева, а продукт, що вона виробляє, приносить підприємцю великий прибуток. Але річ у тім, що для промислів ця непристосована до справи, недисциплінована сила, яка не поважає ні своєї, ні чужої власності, обходиться дуже дорого. Як мучиться робітник у незвичній важкій роботі, так само мучиться з ним і підприємець, оплачуючи роботу напівп'яного, невмілого і не завжди сумлінного робітника, не маючи можливості бути впевненим у міцності своєї справи»²⁷.

Повсюдно серед заводського пролетаріату була типовою ситуація, коли «відірвавшись від землі, учорашні селяни опинялися у становищі маргіналів, у системі цінностей серед яких превалювали культ грубої сили й сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом»²⁸. При цьому, на наш погляд, певним спрощенням було б вбачати у вищезгаданій маргінальності суто соціальне явище, ігноруючи те особливе духовне середовище й атмосферу, які панували тоді серед промислового робітництва, зокрема у сфері організації його відпочинку. Адже численні прояви девіантної поведінки, які мали місце під час проведення пролетарями свого дозвілля, а водночас і фактичне небажання значної частині робітників щось змінити на краще в цій царині, свідчили, що в їх поглядах виник небезпечний розрив між реаліями тогочасних модернізаційних процесів у суспільстві й глибинними пластами свідомості, де панували егалітаристські

²⁶ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. К., 2002. С. 23.

²⁷ Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. Москва, 1905. С. 43–44.

²⁸ Верменич Я.В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. 2015. № 1. С. 119.

настрої, небажання прийняти західноєвропейську трудову етику з її ощадливістю та раціоналізмом²⁹.

Як захисна реакція урядових структур на вимоги робітників створити гарантовані правила соціальної захищеності на виробництві стало соціальне страхування. Держава послідовно намагалась зробити справу страхування питанням виключно підприємницької відповідальності, що впливало на відповідні зміни на ринку страхування. Вже наприкінці XIX ст. вибір страхових компаній суттєво розширився. Масштаби колективного страхування в імперії, яке було досить вигідною справою для власників цього бізнесу, невпинно зростали. Для прикладу, 1898 р. було засноване Ризьке товариство взаємного страхування фабрикантів та ремісників від нещасних випадків з їх працівниками, тоді ж відкрилось аналогічне товариство в Одесі³⁰.

У 1901 р. законодавчим актом передбачалось призначення пенсій робітникам гірничих заводів і копалень за рахунок роботодавців, яких визнавали винними в ушкодженні їхнього здоров'я. Прямим наслідком організованих виступів і масових страйків робітників стало введення 2 червня 1903 р. «Правил про винагороду потерпілим робітникам і службовцям внаслідок нещасних випадків, а також членам їх сімейств на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості»³¹. Закон покладав відповідальність за нещасні випадки з робітниками на власників підприємств, які були зобов'язані надавати їм відшкодування за втрачену працездатність. Якщо наслідком нещасного випадку була смерть робітника, то компенсацію отримували члени його родини. У 1912 р. запроваджується обов'язкове страхування на приватних підприємствах. Перед початком Першої світової війни понад 50% робітників у Російській імперії були вже застраховані³².

За статистичними даними, у 1912 р. кожен шостий робітник найбільш травмонебезпечної гірничої промисловості отримав пошкодження. У фабрично-заводській промисловості число травмованих була меншим, хоча теж зростало. Якщо 1901 р. їх кількість на тисячу робітників становила

²⁹ Шляхов О., Донік О. Повсякденний дозвілєвий простір робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Катеринославської губернії) // Там само, 2020. № 1. С. 59.

³⁰ Куприянова Л.В. Российские предприниматели и проблемы социального страхования 1880–1905 гг. // Отечественная история. 1996. №5. С. 52–76.

³¹ Елистратов А.И. Административное право: Лекции. Москва, 1911. 235 с.

³² Водотика В. Робітники та підприємці: гнобителі та пригноблені чи партнери? [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2279->

15, то 1912 р. показник виріс до 46³³. Високий рівень травматизму та смертності на виробництві значною мірою пояснюється як м'якістю покарань для підприємців, так і недбалістю самих робітників, які часто не дотримувалися трудової дисципліни, правил техніки безпеки.

Однією з головних перешкод у вибудовуванні чіткої системи охоплення робітників страхуванням був спротив підприємців закріпленню власної відповідальності та вимозі чітко регламентувати порядок видачі допомоги, вважаючи, що це сфера виключної їхньої компетенції. В результаті, норми відповідальності підприємців за виробничий травматизм не були для них зобов'язуючими, а всі страхові дії та практики відбувались або по добрій волі підприємця, або за згодою з робітником. Не передбачалось страхування від професійних хвороб, безробіття та старості. Підприємці саботували і відтерміновували реалізацію норм страхових законів, які були суперечливими, поєднуючи поліцейські та ліберальні принципи³⁴. Впровадження їх відбувалося досить повільно, наштотвхуючись на патерналізм підприємців та правовий нігілізм самих робітників.

Найбільш виразним явищем у стосунках між підприємцями та робітниками були соціальні конфлікти. Панування відносин залежності та патерналізму, низькі заробітки, неосвіченість робітників, їх незнання та неготовність захищати свої права, у цілому низька культура робітництва, неповага до власників і менеджерів підприємства ставали головними причинами конфліктів та виникнення страйків. Дешева робоча сила, її доступність спонукали до зверхнього ставлення роботодавця, натомість постійна потреба у найманих працівниках та їх тісні зв'язки з селом вели до того, що робітники не цінували місце роботи. У цілому рівень оплати праці в українських губерніях був приблизно однаковим, але перевищував середньостатистичні показники в імперії³⁵.

Робітників легко було найняти, але втримати їх було проблематично. Полем для конфліктів ставали насамперед селянські звички мігрантів, які особливо проявлялися на початку їх перебування в заводських поселеннях. Джон Юз, власник підприємств Новоросійського товариства у Юзівці, наприклад, заборонив новоприбулим робітникам утримувати

³³ Постников С.П., Фельдман М.А. Социокультурный облик рабочих России в 1900–1941 гг. Москва, 2009. С. 32.

³⁴ Напалкова И.Г. Ответственность предпринимателей за жизнедеятельность рабочих в дореволюционной России: трудовое законодательство, социально-экономические факторы, территориальные различия // Экономическая история. 2009. С. 251–269.

³⁵ Молчанов В. Життєвий рівень населення м. Житомира на початку ХХ століття // Київська старовина. 2000. № 1. С. 163.

худобу на території поряд із житловими бараками³⁶. Вони могли повернутись додому на період польових робіт чи зайнятись пошуками кращого місця роботи, не зважаючи на умови та строки найму. Робітники йшли з виробництва тоді, коли їм було зручно, підлаштовуючись під сільськогосподарські роботи, власний настрій, кон'юнктуру ринку робочих рук. Домогтися виконання умов контракту з робітником часто ставало неможливим завданням для керівництва підприємств³⁷. Плинність кадрів, невідповідальне та недбале ставлення до праці, була справжньою проблемою в мономістах та промислових селищах, насамперед Донбасу.

Хоча на початку ХХ ст. й сформувався нечисельний прошарок робітників із сумлінним ставленням до праці, які засуджували лінощі та недбальство, дистанціювалися від агресивних дій, намагалися йти на контакт із роботодавцем – так званої «робочої аристократії», тим не менш, для більшості пролетаріату праця на підприємстві не стояла високо у системі цінностей. Значна частина робітників не втрачала економічного, соціального та психологічного зв'язку із селом.

Важливу роль у налагодженні партнерських стосунків відігравали людяне ставлення і безпосередня комунікація власниками з працівниками. Взагалі, одним із показників рівня культури підприємця є його здатність стимулювати сумлінне ставлення робітника до праці матеріально і психологічно – підвищенням зарплати, преміями, корпоративними святами, вміння створювати позитивний емоційний фон праці. Так, уже на початку ХХ ст. на всіх заводах родини Терещенків була сформована практика забезпечувати належні умови праці робітникам та усьому персоналу. При цукрозаводах працювали заклади соціального й культурного забезпечення – амбулаторії, аптеки, бібліотеки, школи, навіть театри, тощо³⁸. Аналогічна картина спостерігалася і на підприємствах цукрозаводчика П. Харитоненка.

Усе ж у більшості випадків переважала взаємна зневага між підприємцем і найманими працівниками. До того ж, досить часто причини та можливі наслідки конфлікту оцінювалися хибно. Бажання роботодавця обманути працівника було системним. Скарги робітників були типовими: звільнення раніше терміну, заниження виплат у зв'язку з виробничою травмою, неправильне ведення розрахункових книжок чи їхня відсутність, заниження розцінок оплати праці та завищення штрафів.

³⁶ Стёпкин В.П. Иллюстрированная история Юзовки–Сталино. Донецк, 2007. С. 18.

³⁷ Водотика В. Робітники та підприємці: гнобителі та пригноблені чи партнери? [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2279->

³⁸ Донік О. Купецтво України в імперському просторі. К., 2008. С. 203.

Практично щоденним явищем були побутові та виробничі конфлікти робітників із майстрами-іноземцями чи управляючими. До мовного бар'єру додавалась різюча різниця в стилі і способі життя. Свідоме ігнорування дирекцією заводів напруженості між майстрами та робітниками вело до фінансових втрат і страйків, які мали постійний характер. Більшість значних страйків, особливо під час революції 1905–1907 рр., завершувалися єврейськими погромами (Юзівка, Гришино)³⁹. Останні були домінуючою формою етнічних конфліктів між робітниками та підприємцями в українських губерніях. Російські й українські робітники постійно конфліктували з єврейськими власниками заводів або торгових підприємств. Ці конфлікти, як правило, виливалися у зіткнення із застосуванням насилля.

Іноземного власника цікавили не тонкощі соціальної взаємодії, а отримання прибутку та добрі відносини з владою як запорука державних замовлень. Не довіряючи місцевому персоналу, власники привозили своїх спеціалістів, які досить часто не знаходили контакту з місцевими працівниками, що негативно впливало на рівень соціального партнерства. Натомість, на іноземних підприємствах приділялась більша увага умовам життя найманих працівників – власниками будувались школи, бібліотеки, амбулаторії та навіть театри.

У питанні страйків уряд чітко дотримувався поліцейсько-охоронних позицій, страйки сприймалися як порушення громадського порядку і законом заборонялися. Основний тягар покарання лягав на робітників, у яких вбачалася загроза громадському спокою. Водночас певна частина відповідальності за законом від 3 червня 1886 р. лягала і на підприємців – за «провокування» страйків. Політика царського уряду полягала в тому, щоб створити для робітництва жорсткі рамки та поставити себе над сутичкою.

Держава була частиною механізму вертикальної комунікації між підприємцем і робітниками. Страйки були не лише справою заводів та їхніх господарів. Майже в усіх випадках припинення роботи на підприємствах в українських губерніях у хід подій втручалися губернатор та міністерство внутрішніх справ. Циркуляр МВС від 23 липня 1913 р. закріплював державне втручання у відносини підприємців та робітників, в ньому зазначалось, що до компетенції губернаторів належало вирішення конфліктних ситуацій та обмеження зайвої ініціативи заводських адміністрацій і фабричної інспекції. Коли в лютому 1914 р. на Донецько-Юр'ївському заводі зупинилися всі верстати, справу негайно взяла під

³⁹ Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. К., 2014. С. 36.

свій контроль офіційна влада. 9 лютого губернатор надіслав депешу в Санкт-Петербург до департаменту поліції міністерства внутрішніх справ про перебіг подій, пов'язаних із зупинкою роботи на цьому підприємстві⁴⁰.

Із часом позиція держави стосовно робітничого страйкового руху ставала більш ліберальнішою, зокрема, в 1905 р. був виданий закон, який відміняв кримінальне та виправне покарання за участь у страйках, натомість заохочував тих робітників, які не брали участі в страйках, чи намагались їх зупинити. Якщо ж робітник чи службовець постраждав в результаті таких своїх дій, йому та його родині надавалась допомога⁴¹.

Підприємства і міста промислових центрів України в революційні 1905–1907 рр. стали осередком значних соціальних і етнічних конфліктів між підприємцями та робітниками, що розгорнулися по всій імперії. По мірі політизації соціальних конфліктів готовність підприємців до пошуку компромісних рішень із робітниками зменшувалася. Соціально-політичні заворушення і погроми у ці роки змінили обличчя південно-східних регіонів України. Підприємці закономірно намагались запобігти повторенню руйнівного сценарію. Зокрема, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в особі М. фон Дітмара, О. Феніна та Л. Рабиновича розглядали можливості часткового задоволення соціальних вимог робітників. Вони дотримувалися думки, що існування профспілок і права на страйки створюють «ситуацію вільної конкуренції двох рівноправних сторін». До того ж наголошувалося: «Дивно, але ми часто рухаємося в тій же площині, що й ліві партії, коли вони стверджують, що уряд має змінити всі соціальні відносини», «багато чого зроблено в сфері освіти і створенні належного середовища для робітників. Але в питаннях покращення умов життя робітників, їх проживання, заробітної плати та елементарних умов праці – в цих питаннях або нічого не зроблено, або зроблено ще дуже мало»⁴². XXXIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії у 1906 р. одностайно висловився за ухвалення закону, в якому б за робітниками визнавалося право на страйки і створення профспілок. Такі намагання до залагодження суперечностей можна вважати радше винятком на загальному тлі. Їх ініціаторами були не стільки власники заводів та про-

⁴⁰ *Линднер Р.* Предприниматели и город в Украине, 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). С. 273.

⁴¹ *Глазунов С.Р.* Наказание рабочих за участие в стачках в России в конце XIX – начале XX в.: юридическая и пенитенциарная практики // Экономическая история. Ежегодник. Москва, 2010. С. 319–331.

⁴² *Линднер Р.* Предприниматели и город в Украине, 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). С. 277–278.

мисловці, скільки такі інженери й управлінці, як О. Фенін, котрий підтримував добрі стосунки з робітниками⁴³.

2.5 Життєзабезпечення населення Правобережної України у другій половині XIX ст. (В. Молчанов)

Друга половина XIX ст. в історії України позначилася істотним зростанням ринкових процесів, прискоренням науково-технічного прогресу, початком промислового перевороту на транспорті і в більшості галузей виробництва та рядом реформ, котрі докорінним чином змінили соціальну структуру, економічне середовище та політичну систему Російської імперії. Відповідно, все це не могло не позначитися на життєзабезпеченні всіх верств населення Правобережжя.

Розглядаючи загальний стан зайнятості, слід сказати, що соціальну верхівку складали великі поміщики землевласники, великі купці, командний офіцерський склад царської армії, вище духовенство, а також високі чиновники, професори університетів та ін. Таких людей було небагато. Так, значне майнове становище обіймали генерал-губернатори та військові і цивільні губернатори⁴⁴. Зайнятість та тривалість робочого дня найзаможніших верств населення була невизначеною, тому важко встановити її співвідношення з прибутками і рівнем добробуту. На нашу думку досягти міцного фінансового становища переважна більшість таких людей самостійно не могла, а отримала свої статки у спадок. Лише одиницям вдавалося в результаті своєї діяльності досягти досить значного рівня доходу.

Досить високою була зарплата в університетській професури. Так, якщо столичний професор у середині XIX ст. отримував 5000 руб. на рік, то київський у провінційному університеті отримував лише 333 на місяць⁴⁵. Кваліфікований інженер в кінці XIX ст. отримував від 800 до 1800 руб. на рік⁴⁶.

⁴³ *Фенін А.* Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.

⁴⁴ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. К., 2005. С. 48–49.

⁴⁵ *Шитлов А.* Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и ... будущем // *Алта матер вестник высшей школы.* 2003. № 4. С. 33–43.

⁴⁶ *Кабыш С.* Откуда пошел киевский телефон: Заметки из истории техники в Украине // *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал.* 2004. № 4. С. 167.

Слід відмітити, що заробітна плата педагогів була досить диференційованою і у середині XIX ст. становила від 200 до 750 руб. на рік⁴⁷. Відповідно, асортимент та обсяги споживання людей котрі обіймали ці посади були різними. Разом з тим, у педагогічних училищах за кожного з учнів який успішно склав іспити, учитель який його підготував отримувал від училищної ради 120 руб., а підготовлений учень міг був прийнятий на посаду помічника учителя⁴⁸.

У зв'язку із зростанням народонаселення та пришвидшенням темпів урбанізаційних процесів у другій половині XIX ст. апарат державної влади Російської імперії істотно зріс. Поступово жалування чиновників зростало. Так, у кінці XIX ст. річне грошове утримання міського голови найбільшого губернського центру Правобережжя досягало 8000 руб.⁴⁹ Про високі виплати жалування виборним чиновникам органів місцевого самоврядування свідчить і той факт, що кожний гласний Київської міської думи отримувал 3000 руб. на рік.

У другій половині XIX ст. грошове утримання поліцейських істотно зросло. За штатом 1875 р. кожен з 300 київських городових них мав річне грошове утримання в розмірі 140 руб. та доплату 40 руб. на однострій. Дещо більше отримували 103 службовці поліції, відповідно, 144 руб. річного окладу та 50 руб. на однострій. 19 березня наступного року виплати для городових підвищили до 150 руб. річного окладу та 50 руб. доплати на однострій. Суттєвою грошовою допомогою для поліцейських у цей період стало і збільшення виплат за відрядження з – 13,5 руб. до 25 руб. на місяць на одну особу.

Невисоким було грошове утримання у пожежників. Як засвідчує Г. Томіленко, починаючи з 1896 р. рядові пожежники отримували по 12 руб., а унтер-офіцери – 18 руб. на рік. Окрім цього для них виплачували по 30 руб. на рік на харчі та 35 руб. для рядових та 40 руб. для унтер-офіцерів на однострій⁵⁰.

Окремим рядком слід згадати про російських військових тих частин котрі дислокувались в губерніях Південно-західного краю Російської імперії. Їх зайнятість залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебуванні в гарнізоні чи на військових навчаннях на полігоні, несенні

⁴⁷ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 72, оп. 1, спр. 317, арк. 9, 10.

⁴⁸ Інститут рукописів центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР ЦНБ), ф. 202, спр. 7, арк. 3 зв.

⁴⁹ Кабыш С. Указ. соч. С. 167.

⁵⁰ Томіленко Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 1999. № 4. С. 95.

служби в караулі, перебуванні на чергуванні або в наряді, виконанні планового навчання стройової чи бойової підготовки та ін.

Аналізуючи питання грошового утримання царських офіцерів слід сказати, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало не лише від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін., а й від того чи належав той хто отримував кошти до імператорської династії. Завдяки військовим реформам було збільшено грошове утримання офіцерського складу армії. Крім того, зросло добове грошове утримання під час походів, та виплати добових грошей в період табірних зборів та при виконанні караульної служби і при виплаті одноразової грошової допомоги⁵¹.

Основою життєзабезпечення стройових російських військових на території Правобережжя було їх матеріальне та грошове утримання. Аналіз штатних розписів різних військових частин які дислокувалися на Правобережжі засвідчує, що загалом річне грошове утримання їх особового складу було незначним. Разом з тим, жалування лікарів та обсяги виплат грошей командному складу перевищували в десятки, а то й у сотні разів грошове утримання рядових. Однак, необхідно враховувати, що офіцери купували стройових коней власним коштом. Разом з тим, вони мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Учнівська молодь була невід'ємною соціальною складовою міст Правобережної України у другій половині XIX ст. То ж варто звернути увагу і на її життєзабезпечення. Слід сказати, що студенти крім участі у процесі навчання та відвідування лекцій, зазвичай підробляли на різноманітних роботах. Державних стипендій для студентів у ті часи видавалося обмаль. Переважна більшість студентської молоді була незаможна і ледве зводила кінці з кінцями. Так, у 1889 р. у Київській політехніці навчальний комітет вимушений був через неплатоспроможність студентів звільнити від плати за навчання 248 чоловік, а 19 осіб було виключено через неплатоспроможність⁵².

Необхідно звернути увагу на те, що студенти як університету так і інших навчальних закладів брали активну участь у політичному житті, виступали за свободу слова, за участь їхніх представників в управлінні університетом та зростання життєвого рівня студентської молоді⁵³.

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ ф. 442, оп. 52, д. 74, арк. 1–3 зв.

⁵² Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) К., 1991. С. 61.

⁵³ Держархів м. Києва, ф. 309. оп. 469, спр. 185, арк. 2–4; спр. 186, арк. 1–7; спр. 312, арк. 2–7.

Вивчаючи зайнятість і робочий час у середніх і дрібних торговців, можна стверджувати, що їх робочий день, як правило, не перевищував світлового дня, коли можна було знайти покупця і продати йому товар. Зовсім інакше обраховувався робочий час мандрівних дрібних торговців (коробейників), які переходили від одного населеного пункту до іншого, працюючи фактично лише тоді, коли траплявся покупець.

Окремим рядком слід згадати і про тих мешканців Правобережжя, котрі жили на нетрудові доходи. Завдяки даним наведеним О.О. Нес-теренком можемо сказати, що кількість мешканців Правобережжя, котрі жили на доходи з ренти була досить значною. Найбільше таких «рантьє» жило на Волині, а на Поділлі було найменше таких осіб⁵⁴.

Аналізуючи проблему зайнятості серед представників ліберальних професій (юристи, вчителі, лікарі), необхідно підкреслити той факт, що матеріалів по даному питанню майже не зберіглося. Але за допомогою побічних джерел можемо стверджувати, що, приміром, у порівнянні з викладачами семінарських училищ більш завантаженими були народні вчителі. Відповідно, в них і робочий день був значно довшим⁵⁵.

Нижчу соціальну верству, робочий день та зайнятість якої були наріжним каменем політики держави, становили робітники, яких можна поділити на такі категорії: промислові робітники, робітники-кустари та робітники-поденники. У той час постійну роботу знайти було важко. Час від часу робітники залишались без роботи, але розвиток економіки, і зокрема промисловості, постійно породжував попит на робочу силу, що давало змогу працевлаштуватися. Серед демографічних тенденцій необхідно звернути увагу на зростання урбанізації, та міграцію робочої сили з села в місто, що, у свою чергу, створювало підвищене пропонування на ринку праці робочих рук і було поштовхом до розвитку промисловості.

Беззаперечним є те, що зайнятість робітників була вищою у промислово-розвинених містах, особливо в Києві, а там, де промисловість розвивалася менш швидкими темпами, кількість незайнятих залишалась досить значною. Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що безробіття в ті часи залежало від стану врожайності сільськогосподарських культур в регіоні. У менш врожайні роки з'являлась більша кількість сезонних робітників з селян, які шукали роботу в місті або на

⁵⁴ Нес-теренко А.А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва, 1954. С. 72.

⁵⁵ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. 1995. № 1. С. 65.

промислових підприємствах⁵⁶. Необхідно підкреслити, що безробіття в ті часи не було рідкісним явищем, але воно було швидше тимчасовим, ніж постійним. Процес становлення ринку не був безболісним. Час від часу, через політичні та економічні негаразди, виробництво зупинялось і робітники залишались без роботи. Така ситуація в промисловості призводила до зниження заробітної плати. Під час скорочення робочих місць висококваліфікованих робітників переводили у некваліфіковані, а також більше застосовували на промисловому виробництві працю жінок і підлітків, вартість робочої сили яких була значно нижчою у порівнянні з чоловіками.

Загалом в Правобережній Україна найвищі темпи зростання заробітної плати були у Волинській губернії. Дещо повільніше вона збільшувалась в Київській губернії, проте вона була нижчою, ніж у Волинській; найнижча була в Подільській губернії, саме тут вона не мала сталої тенденції до зростання. Таке становище можна пояснити лише станом економічної боротьби робітників за свої права. Справа в тому, що в Київській губернії, оскільки вона мала великий промисловий потенціал, страйковий рух був найбільш розвиненим. Через це підприємці мушили певною мірою задовольняти вимоги робітників і підвищували заробітну плату. На Поділлі залишався слабким промисловий потенціал⁵⁷.

Найчисельнішою верствою населення було селянство. Слід сказати, що зайнятість селян була перманентною. Вона напряду залежала від пори року, погодних та кліматичних умов та інших факторів. Безумовно, що навесні під час посівної та в кінці літа і на початку осені коли були жнива і відбувалось збирання врожаю городніх і садових культур потреба в робочих руках в сільськогосподарському виробництві істотно зростала. Умови праці хліборобів були досить важкими, адже всі виробничі процеси здійснювались вручну або, в кращому випадку, за допомогою гужової сили волів або коней. Лише окремі поміщицькі господарства впроваджували у виробничий процес технічні знаряддя та механізми котрі значною мірою полегшували працю сільських трударів.

Визначальним фактором прибутковості селянських господарств було володіння землею. Оскільки в переважній більшості хлібороби Правобережжя вели натуральний спосіб господарства, саме від обсягів землі, яка перебувала у їх користуванні і залежало їх матеріальне становище.

⁵⁶ *Клейнборт Л.* История безработицы в России 1857–1919 гг. Москва, 1925. С. 9, 15–18, 19, 78, 81, 86.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 301, оп. 1а, спр. 1019, арк. 2–14; Історія міст і сіл УРСР у 26 т. Хмельницька область. К., 1973. С. 304.

Ключову роль в покращанні життєзабезпечення хліборобів відіграла Селянська реформа 1861 р. котра ліквідувала кріпосництво. В результаті реформи наділення селян землею набувало обов'язкового характеру. Упродовж дев'яти років вони мали право відмовитися від отриманого наділу, залишаючись при цьому прикріпленими до землі. В разі зміни селянином місця проживання він міг відмовитися від землі та сплатити за неї поміщику весь оброк або вартість панщинної повинності. До початку викупу свого наділу селяни вважалися «тимчасово зобов'язаними» і мусили відробляти кріпосні повинності на користь поміщика⁵⁸.

Після 1861 р. селянське землеволодіння істотно зросло на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбувалося скорочення селянських наділів середньому на 28%. 344 тисячі селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на ревізьку душу; близько 1,6 млн. осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на ревізьку душу. На Правобережжі існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1-0,5 десятини на ревізьку душу й 0,25-0,5 – на наявну душу. Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалось малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. ревізьких душ.

Для державних селян правобережних губерній було проведено перерозподіл наділів і після укладення люстраційних актів земля закріплювалася за окремими господарствами у подвірне користування. У більшості українських губерній середній душевий наділ державних селян був майже вдвічі вищий за наділ у колишніх поміщицьких селян. Однак після скасування кріпосного права значна кількість господарств державних селян залишилася малоземельною а то й взагалі малоземельною. Так, у Подільській губернії 14% державних селян не мали польової землі, а 4% – взагалі були безземельними.

В особливій скруті були колишні дворові селяни, котрі не одержали навіть свого двору та присадибної землі. Вони жили в чужих селянських хатах, заробляли на прожиття у наймах або ставали промисловими робітниками. Уряд намагався послабити лещата малоземелля, які затисли

⁵⁸ *Резнт О.* Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. / Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відпов. ред.) К., 2006. Т. 1. С. 359.

основну масу селянських господарств. 1882 р. було створено Селянський земельний банк, покликаний надавати селянам кредити для придбання землі. Однак цей захід виявився недостатньо ефективним⁵⁹.

Як показує аналіз архівних джерел та наукової літератури заможні особи харчувались переважно вдома. Страви для них готували власні кухарі з якісних продуктів, а до столу подавала прислуга, наявність якої була необхідною для них у той час⁶⁰. Разом з тим, вони могли вживати їжу і на офіційних балах та прийомах та під час нанесення візитів. Безперечно, що страви для таких осіб подавали значну кількість і з надлишком. Нерідко за такими дружніми обідами укладались ділові угоди. Так, за повідомленнями преси під час щорічних Київських контрактів з 1 лютого у Київському дворянському зібранні (клубі) щоденно подавались обіди з 14 до 17 години. Їх вартість була наступною: з 5-ти страв з горілкою, закускою та кавою – 1,5 руб.; з 4-х – 1,25; 3-х – 1. Цікаво те, що особи, котрі не перебували у складі членів зібрання мали право заходити до клубу лише після відповідного запису до книги одним із членів зібрання, сплативши внесок в обсязі 50 коп.⁶¹

Представники середнього прошарку харчувались переважно також вдома (їжу для них, як правило, готували домогосподарки), або в закладах громадського харчування (кафе, шинках, трактирах, ресторанах, корчмах та ін.).

Люди з невисоким достатком готували собі їжу самі, або це робили їхні дружини, чи інші члени сімей. Одночасно вони могли купувати страву в більш демократичних закладах громадського харчування та торгівлі, де вона була доступною за ціною – крамницях, шинках, корчмах, харчевнях та ін. Дехто з них винаймав помешкання разом «зі столом» або харчувався в «чайних» чи користувався «домашніми обідами».

Вагомим показником життєзабезпечення є обсяги витрат на харчування. Річ у тім, що серед задоволення матеріальних потреб видатки на продовольство посідають перше місце, тому при незначному доході переважна його частина витрачається саме на купівлю продуктів харчування. Загалом споживання людиною харчових продуктів визначається факторами двох категорій. З одного боку, фізіологічними потребами та вподобаннями, а з іншого, економічною можливістю споживача отримати ті чи інші продукти за наявних суспільних умов. Крім того, визначальним

⁵⁹ Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформеній період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) К.: Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 363–364.

⁶⁰ Веблен Т. Теория праздного класса. Москва, 1984. С. 106.

⁶¹ Киевский телеграф. 1875. № 12. С. 4.

чинником споживання тих чи інших продуктів все ж таки була купівельна спроможність.

При дослідженні якості та раціонів харчування мешканців Правобережжя представляє суттєвий інтерес такий важливий показник, як вартість продуктів. Загалом ціни на харчові продукти зростали. Однак, раціони продуктів харчування істотно змінилися у якісно кращий бік. Люди почали більше купувати нових продуктів (картоплі, локшини, білого хліба, делікатесів та ін.). Одночасно розширювалась мережа закладів громадської торгівлі та харчування, зростала роль ярмарків. Ціни на головні продукти харчування регулювалися державою шляхом жорсткого впровадження місцевими органами влади політики такс⁶².

Специфічною рисою споживання селянами харчових продуктів було те, що вони зазвичай споживали продукти власного виробництва. Однак, разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання продовольчих товарів селянами все більше урізноманітнювався. Також на обсяги, якість та асортимент споживання селянами харчових продуктів впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Під час неврожайів селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і, нерідко, голодувати. Для уникнення голоду за вказівкою місцевих органів влади робили громадські оранки, створювали запасні «Магазини»⁶³.

Слід зупинитись на споживанні напоїв. Серед безалкогольних напоїв все більшої популярності набували мінеральні води, чай та кава, соки, квас, узвар та ін.⁶⁴ Велику групу безалкогольних напоїв складали киселі, які вживали переважно в піст⁶⁵. Серед слабоалкогольних фактично, монополія належала пиву. Популярними були такі сорти пива як «Баварія» та «Вальдшлехсен» які коштували від 6 до 25 коп. за пляшку⁶⁶. У 1877 р. преса рекламувала продукцію пивзаводу І. Бродського наступним чином: 1 відро віденського пива в пляшках – 2 руб.; 1 бочечка пива – 1,5 руб.; ½ пляшки пива Бок-Бір – 10 коп.⁶⁷

Горілку незаможні люди зазвичай купували в сільських корчмах, або в міських казенних лавках – «монопольках». У них продавали два сорти горілки: з білою головою – 60 коп. за 1 пляшку і з червоною головою –

⁶² Молчанов В.Б. Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку ХХ століття) // Історія України. 1999. № 11. С. 5–6.

⁶³ Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы // Отечественная история. 1995. № 3. С. 185–197.

⁶⁴ Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. К., 1977. С. 72.

⁶⁵ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). К., 1977. С. 36.

⁶⁶ Похлебкин В.В. История водки. Москва, 1991. С. 127.

⁶⁷ Киевский листок объявлений. 1877. № 2. С. 4.

за 40. Крім того, тут можна було придбати горілку і в інших ємністях: «четверики» ($\frac{1}{4}$ відра) у плетену кошику, «сороковка», «сотка». Найменший обсяг горілки був у двохсотій, яку називали «мерзавчик». Коштував він усього 4 коп. і 2 коп. за посуд.

Друге місце у шкалі людських потреб займає споживання одягу та взуття. Взимку мешканці міст носили шуби-ротонди, а згодом пальта⁶⁸. Під час сильних морозів як жінки, так і чоловіки використовували виготовлені з овечої вовни чорні, білі, коричневі іноді з орнаментом валянки. Нерідко одягали на чоботи та валянки калоші⁶⁹. Матеріал для виготовлення одягу використовували як місцевого виробництва, так і імпортний.

Сільські мешканці одягались набагато скромніше. Незаможні селяни влітку, зазвичай, ходили босими. З настанням холодів взували постолі, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

Окрему увагу слід приділити споживанню товарів широкого вжитку та предметів довгострокового користування та побуту. В цілому вони залишались доступними за ціною. Меблі замовляли у майстрів або купували готові. При нагоді товари довгострокового вжитку можна було придбати за помірною ціною на розпродажах. Так, у 1877 р. преса повідомляла про продаж з торгів віденського піаніно, м'яких меблів, столів, картин, ламп, шаф та ін., які були оцінені в 277 руб.⁷⁰ В кінці XIX ст. металеве ліжко можна було придбати за 10–12 руб.⁷¹, а вартість чорного гарнітуру, оббитого оксамитом, становила від 100 руб.⁷²

Наступне місце після харчування та споживання предметів першої необхідності і довгострокового вжитку, у загальній шкалі потреб людини посідає забезпечення житлом та побутовими вигодами. Саме ці фактори найбільш яскраво характеризують загальний добробут мешканців міст. Всі помешкання можна поділити на приватні та орендовані. Слід відзначити, що асортимент пропонованого житла був досить широким і складався з особняків, невеликих будинків, квартир та кімнат.

Найвищі посадовці імперського апарату влади, великі купці та значне духовенство проживали у власних особняках, які знаходились на території їх садиб. Мешканці міст середнього та нижчого прошарків про-

⁶⁸ Беловинский Л.В. История русской материальной культуры. Москва, 2003. С. 109–110.

⁶⁹ Там же. С. 73.

⁷⁰ Киевский листок объявлений. 1877. № 3. С. 3.

⁷¹ Жизнь и искусство. 1897. № 80. С. 4.

⁷² Киевлянин. 1899. № 184. С. 5.

живали у власних будинках та квартирах, або винаймали житло. Вартість помешкань та їх оренди була різноманітною і залежала від таких факторів, як якість житла, місце розташування, забезпеченість побутовими вигодами, ціна землі.

Аналізуючи доступність житла в містах Правобережжя протягом другої половини XIX ст. слід згадати і про побутові зручності. Безперечно, у середині XIX ст. становище у цій сфері було досить складним. В середині XIX ст. у Києві кожне додаткове відро води, кожне прання перетворювались у проблему. Адже доводилось купувати дніпровську воду у водовозів. Після офіційного відкриття київського водогону спорудженого А. Струве 1 березня 1872 р. комунальна вода продавалась з розрахунку одна копія за чотири відра води, що було у вісім раз дешевше ніж у водовозів. З часом воду з водогону почали відпускати оптом приватним особам та установам – по 30–40 руб. на рік⁷³.

У житті кожної людини помітну роль відіграють засоби пересування. Саме тому вивчення еволюції забезпечення транспортними мешканців міст представляє значний науковий інтерес. Загалом протягом досліджуваного періоду транспорт поділявся на водний та сухопутний. Останній у свою чергу ділився на гужовий та механічний. Аж до поразки Російської імперії у Кримській війні монопольне становище займав гужовий транспорт.

Вартість послуг міських візників жорстко регламентувалась таксами які встановлювала міська влада. Поступово ціни на послуги візників зростали. З часом між містами встановлюється регулярне диліжансове сполучення. Вартість його використання була доступною⁷⁴.

Починаючи з другої половини XIX ст. розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим, порівняно з гужовим. З кінця XIX ст. усе більшого розвитку набувають міські трамвайні мережі. Проїзд на цьому виді транспорту був відносно дешевим і зручним. Крім того, ряд категорій мешканців міст користувались громадським транспортом безкоштовно.

Другорядним, хоча й важливим показником життєзабезпечення є можливість користуватися засобами особистої гігієни, а також медичне

⁷³ *Макаров А.* Бедные киевляне с утра ломали голову над вопросом: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай и борщ, или же поесть хлеба на эти деньги? // Факты. 2009. 26 мая, вторник. С. 10, 14.

⁷⁴ Там же. № 19. С. 3.

обслуговування. Безперечно, що в середині XIX ст. ситуація в цій сфері залишала бажати кращого. Проте згодом у зв'язку з розширенням товарно-грошових відносин, зростанням ринку, піднесенням загальної культури та свідомості громадян почали намічатися тенденції до її поліпшення.

Окремим рядком необхідно сказати про задоволення культурних потреб. До них необхідно віднести навчання, задоволення духовних, інформаційних та естетичних потреб, дозвілля, відпочинок та ін. Так, вартість навчання у середній школі поступово зменшувалась. Якщо у 1889 р. середня вартість навчання 1 учня становила 119 руб. 64 коп., то в 1894 р. вона становила вже 114 руб. 54 коп.⁷⁵

Задоволення інформаційних потреб здійснювалось за рахунок газет та іншої друкованої продукції. Зростання міст, промисловості, розвиток транспортних засобів і зв'язку сприяли появі нового масового читача, це зробило газету як видання котре несло оперативну інформацію, необхідну для зростаючого капіталізму. У перші десятиліття після відміни кріпосного права деякі купці і фабриканти видавали газети виключно з метою розширення збуту своїх товарів⁷⁶. Загалом вартість газетної продукції була доступною.

У сфері розваг, для бажаючих полоскотати собі нерви за грою в азартні ігри в містах функціонувало чимало як легальних закладів так і підпільних гральних кубел. Були і інші розваги. Так, у Києві з кінця XIX ст. функціонував синематограф⁷⁷. Спектр розваг значною мірою урізноманітнював створений у 1884 р. зоосад. Бажаючі могли відвідати ряд музеїв. Так, приміром створений у 1887 р. приватний музей Кибальчича щодня приймав відвідувачів з 11 до 16 години⁷⁸.

2.6 Створення та функціонування об'єднань корпоративних (акціонерних) страховиків в українських губерніях Російської імперії (Д. Ніколайчук)

Модернізаційні процеси у сфері страхування розпочалися в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. Саме тоді, раніше утворені згідно з розпорядженням уряду, страхові товариства та

⁷⁵ Посадский И.В. Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889–1894 год. К., 1895. С. 6, 7, 16, 17.

⁷⁶ Боханов А.Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал, конец XIX в. 1914 г. Москва, 1984. С. 29.

⁷⁷ Рибаків М. Хрещатик відомий і невідомий. К., 2003. С. 164–201.

⁷⁸ Ковалінський В.В. Київські мініатюри. Книга восьма. К., 2009. С. 9–10.

організації розгорнули активну діяльність з надання послуг для забезпечення рухомого і нерухомого майна, життя, здоров'я людини. Реформи 1860–1870 рр., зростання промисловості, будівництво залізниці, розвиток телеграфного та телефонного зв'язку, урбанізація, розбудова нових індустріальних регіонів – все це створило підґрунтя для приросту страхового ринку.

Друга половина XIX ст. характеризується зростанням значення страхування у економічному житті імперії. У цей період розпочинають роботу великі страхові компанії, зароджується земське страхування. У другій половині XIX – на початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії існувало два види товариств: взаємне (яке не мало комерційної складової) і корпоративне (акціонерне, приватне). Саме страхові товариства акціонерної (приватної) форми власності з метою розвитку страхового ринку, страхової справи почали створювати спільні об'єднання.

А вже на початок XX ст. страхові установи в Україні набули значного досвіду роботи як у сфері приватного, так і земського страхування. Збільшення кількості компаній та їхньої мережі поклато початок ринковим відносинам у страховій справі. В умовах зростання конкуренції з боку земського (по суті державного страхування) та частково міського взаємного страхування, страхові товариства, які за формою власності переважно були акціонерними компаніями, об'єдналися для координації діяльності у страховій сфері.

У великих містах та економічних центрах України діяли представництва великих акціонерних страхових товариств, саме там і почали створюватися постійні інспекторські комісії, які підпорядковувалися Загальним зборам голів акціонерних страхових товариств, що входили до складу конкретної комісії. Відомо, що на початку XX ст. в Україні діяло дві постійні комісії інспекторів: київська та одеська. Вони опікувалися не лише сферою страхування, а й дотичними до неї (пожежною, облаштування територій тощо).

У Державному архіві Київської області збереглася загальна інструкція постійним інспекторським комісіям акціонерних страхових товариств. Тому на прикладі «Інструкції Київської комісії інспекторів», відтворимо структуру та принципи роботи такого типу комісій.

Київська комісія інспекторів страхових товариств (далі – ККІ) утворилася (1903 р.) для попереднього розгляду питань з упорядкування та розвитку акціонерної страхової справи через: а) налагодження, по можливості, однакових заходів роботи страхових товариств; б) обговорення й вивчення питань пов'язаних із страхуванням від вогню. Територіально діяльність ККІ поширювалася на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії, але також знаходимо справи щодо

визначення стану справ і у інших губерніях (Катеринославській, Херсонській)⁷⁹.

Діяльність ККІ будувалася на ринкових засадах зростання здорової конкуренції. Зокрема, до компетенції комісії входило⁸⁰: 1) нагляд за діяльністю конкуруючих страхових організацій (тарифи, страхові правила, статистичні матеріали, інша інформація щодо діяльності страхових установ); 2) розробка заходів щодо ліквідації у разі виникнення надмірного підвищення пожежонебезпеки й збитковості акціонерного страхування у районах (губерніях) діяльності комісії; 3) усунення прояви неправомірної конкуренції агентів страхових товариств між собою (порушення тарифів і тарифних правил, перебільшення при здійсненні оцінок, тощо).

До складу ККІ входили по одному представнику від кожного акціонерного страхового товариства, які перебували у комісії. Членами комісії могли бути призначені завідувачі відділень страхових товариств, страхові інспектори, або ж інші особи які мали рівні повноваження, але при цьому членами комісії не могли бути страхові агенти. Водночас існувала процедура заміщення членів комісії, а також запрошення із правом «дорадчого голосу» третіх осіб, які вважалися експертами з того чи іншого питання.

Комісія зі свого складу, шляхом таємного голосування (записки із зазначенням імен кандидатів) терміном на один рік обирала голову комісії та його заступника, при цьому вибори голови комісії відбувалися у січні, а заступника – у липні. Таким чином забезпечувався принцип безперебійної роботи комісії у разі виникнення суперечностей при виборі керівників комісії. Збори комісії скликалася головою по мірі накопичення питань до розгляду, які могли подаватися кожним членом комісії. Зібрання комісії вважалося таким що відбулося за присутності голови комісії або його заступника і двох членів комісії. Періодичність зібрань комісії – не менше одного разу на місяць. Також збори могли відбутися на прохання хоча б одного із членів комісії. Всі рішення комісії приймалися більшістю голосів (таємним голосуванням, якщо цього вимагав хоча б один член), при цьому член комісії у разі неможливості бути присутнім міг передати своє право голосу довірній особі або ж іншому члену комісії.⁸¹

⁷⁹ Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 16 «Общая инструкция постоянным инспекторским комиссиям акционерных страховых обществ «Россия», инструкции киевской комиссии инспекторов», 1913 г., арк. 2.

⁸⁰ Там же, арк. 2–2 зв.

⁸¹ Там само, арк. 2 зв.–3.

Інструкцією ККІ визначалося також і розподіл функціональних обов'язків. Контроль за виконанням рішень комісії покладался на голову комісії. Під час засідання комісії кожному його члену призначалися доручення/завдання, звільнення від якого останній міг отримати лише за клопотанням правління страхового товариства у якому він перебував. У такому разі члени комісії могли перенаправити доручення іншому інспектору товариства або його помічнику.

Цікавою формою самоорганізації об'єднання страховиків була «суб-комісія», яка створювалася із членів інспекторської комісії для виконання окремих доручень, а також для попереднього розгляду різного роду питань. Комісія мала у своєму розпорядженні кошти на утримання канцелярії або інші поточні витрати та кожного місяця звітувалася про їхнє використання. Передбачалося що поліція має сприяти роботі членів комісії при огляді міст, ризиків, ліквідації збитків, виїздах на пожежі⁸².

Подібні постійні комісії інспекторів страхових товариств проводили різносторонню громадську діяльність: від координування роботи у сфері страхування до облаштування пожежних частин тощо. Так, ККІ профінансувала створення у Києві бригади з охорони майна від пошкодження водою при гасінні (проект бранд-майора м. Києва Прусского Івана Миколайовича на 11 тис. руб.), виділяла кошти для забезпечення пожежних частин спорядженням, призначала субсидії та нагороди пожежникам за сумлінну роботу, а з початком активних бойових дій на фронтах Першої світової війни ККІ підтримала відкриття для поранених воїнів палати імені Страхових товариств у м. Києві⁸³.

З початком Першої світової війни активізуються об'єднавчі та координаційні процеси серед страховиків, що було пов'язано у першу чергу із корпоративними інтересами кожної окремо взятої компанії. У 1914 р. в умовах активних бойових дій більшість акціонерних страхових товариств Російської імперії винесли на загальне обговорення «болюче» для бізнесу питання – надання кредитів і здійснення виплат частинами за надання страхових послуг. Спільне рішення щодо питання припинення/продовження надання кредитів мало для всіх акціонерних товариств важливе значення адже у іншому разі ті, чи інші товариства отримували б перевагу. У серпні–вересні 1914 р. з метою обговорення нагального питання та створення спільної стратегії Київська, Одеська, Віленська комісії інспекторів страхових товариств, Московський та Петроградський комітети акціонерних страхових товариств висловили бажання скликати у Петро-

⁸² Там же, арк. 3–3 зв.

⁸³ Спр. 18 «Протоколы заседаний Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», арк. 46–51.

граді з'їзд інспекторів страхових товариств всіх регіонів імперії на яких будуть враховані особливості окремих страхових районів, всіх видів страхування різних ринків⁸⁴. Але організація з'їзду затягувалася, тому уже 14 жовтня 1914 р. Одеська комісія інспекторів страхових товариств підняла питання про проведення у Києві обласного з'їзду із представників Київської, Одеської та Віленської комісій⁸⁵. Інспектори Віленської комісії схилилися до відмови від страхування у кредит, що на погляд інспекторів з Києва було неприпустимим у страховому бізнесі: «страхова справа – справа комерційна і без кредиту розвиватися не може»⁸⁶. З боку Київської комісії не було зроблено практичних кроків до організації з'їзду, до того ж на загальних зборах комісія прийшла до висновку про недоцільність єдиних правил для всіх регіонів⁸⁷. Така позиція Київської комісії цілком була зрозуміла – регіон страхування комісії знаходився безпосередньо у зоні бойових дій. Київська комісія не могла дозволити надавати всім без винятків страхування у кредит, а тому повинна була діяти гнучко. Тим більше, що губернські земства з метою популяризації своєї діяльності заявили про їхню відповідальність за пожежні збитки які відбулися у зоні військових дій⁸⁸.

Загалом обговорення питання надання кредиту під час війни засвідчило, що акціонерні страхові компанії, будучи поза державним управлінням навчилися працювати за принципами ринкової економіки в умовах імперської командно-адміністративної економіки.

Упродовж свого існування до складу ККІ входили різні відділення великих загальноімперських акціонерних страхових товариств⁸⁹, які мали розгалужену систему представництва у містах України, тому конкуруючі страхові установи часто вдавалися до компрометації діяльності як самої комісії так і окремих її членів-товариств. У цьому контексті для нас цікавим є реакція і практичні кроки об'єднавчої організації щодо виходу із суперечливих ситуацій або ж запобігання виникненню останніх як таких.

⁸⁴ Там же, арк. 49–49 зв.

⁸⁵ Там же, арк. 53.

⁸⁶ Там же, арк. 53 зв.

⁸⁷ Там же, арк. 75 зв.

⁸⁸ Там же, арк. 118.

⁸⁹ Варшавське страхове т-во, Друге російське страхове т-во, Перше російське страхове т-во, Російське транспортне і страхове т-во, Русське страхове т-во, Санкт-Петербурзьке товариство страхування від вогню, Страхове т-во «Якір», Страхове товариство «Росія», Страхове товариство «Саламандра», Русське страхове товариство Лойда, Північне страхове товариство, Страхове товариство «Волга».

Одним з найпопулярніших викликів з боку конкуруючих організацій було надання хибної інформації щодо зловживань членів комісії під час призначення заниженого тарифу, що могло «посіяти» недовіру серед її членів⁹⁰. У таких випадках представники страхових товариств мали у найкоротший час або надати доступ до внутрішньої документації або пред'явити документи, що підтверджували б правоту сторони звинувачення. Водночас мали місце і реальні випадки спекуляцій, коли товариства, що входили до складу комісії не дотримувалися тарифних правил, й після виявлення порушень сторона, яка запідозрила або ж виявила порушення правил, вільно могла заявити про це на зібраннях комісії. Такі суперечливі питання, після винесення на загальний розгляд, найчастіше вирішувалися в індивідуальному порядку між сторонами конфлікту⁹¹.

Найпоширенішими конфліктами серед страхових товариств було переманювання страховиками страхувальників⁹² у конкурентів. У квітні 1915 р. страхове т-во «Волга» переманило страхувальника Північного страхового товариства – Браїлівський цукровий завод, надавши йому додатково до 20% знижки ще 15%. Водночас нам вдалося зафіксувати, що до страхового т-ва «Волга» також було переведено страхового агента К. Р. Топмана (м. Вінниця, Північне страхове т-во), який скоріше за все і був тією особою, завдяки якій відбулося зміна страховика заводу⁹³. У грудні 1915 р. агент, уже згаданого товариства «Волга», перевів із товариства «Росія» дві будівлі у Києві, при тому одна з них, перебуваючи ще на стадії будівництва, реєструвалася як «завершена» з наданням 10% знижки «за довговічність»⁹⁴. Після викриття зловживань уповноважений інспектор від т-ва «Волга» на засіданні членів ККІ запевняв про розірвання договірних відносин, які були вчинені із порушеннями⁹⁵.

Претендуючи на одного і того ж страхувальника, акціонерні товариства могли вирішувати суперечливі питання в індивідуальному порядку, якщо вбачали відсутність «конспірології», але при цьому такі ситуації все ж таки виносилися для заслуховування на засіданнях комісії, з резолюцією «взяти до відома подані пояснення»⁹⁶, що засвідчує значну вагу комісії у страховій справі на початку ХХ ст.

⁹⁰ Там же, спр. 18 «Протоколи засіданий Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», 1914 г., арк. 31 зв.–32.

⁹¹ Там же, арк. 47–48.

⁹² Особа або підприємство, які отримують страхові послуги, тобто є споживачами, клієнтами.

⁹³ Там же, арк. 73.

⁹⁴ Там же, арк. 117.

⁹⁵ Там же, арк. 117 зв.

⁹⁶ Там же.

Важливим економічним і суспільно-політичним центром в імперський період була Одеса, яка водночас стала одним із центрів страхування в Україні. У місті знаходилися як відділення великих страхових товариств і компаній, так і самостійні компанії, засновані місцевими підприємцями, або ж створені за принципами взаємодопомоги^{97, 98}. Тому, саме Одеса стала своєрідним координаційним центром страхових акціонерних компаній.

Одеська комісія інспекторів акціонерних страхових товариств (далі – ОКІ) розпочала функціонувати в 1906 р. У своїй діяльності вона керувалася інструкцією постійним комісіям акціонерних страхових товариств (яку ми згадували вище). При цьому вона могла мала деякі відмінні принципи функціонування.

ОКІ підпорядковувалася Зборам представників страхових товариств й мала чітко визначений річний бюджет – 1500 руб. Регіоном діяльності ОКІ були Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Бессарабська губернії. Загалом до складу комісії входило 10 відділень⁹⁹ страхових акціонерних товариств¹⁰⁰.

Порівнюючи координування страхової діяльності ОКІ та ККІ варто зауважити, що одеська комісія більшою мірою вдавалася до лояльної тарифної політики й часто надавала спеціальні пільги для підприємств та різних типів будівель. Така стратегія могла обумовлюватись з одного боку – боротьбою з конкурентами (хоча ми не спостерігаємо кроків до заниження тарифів акціонерними товариствами), а з іншого – особливостями економічного розвитку південного регіону України (поява нових забудов, технологічних заводів, де використовувалися сучасні системи запобігання пожежам тощо). Зокрема ОКІ неодноразово створювала спеціальні субкомісії з докладнішого вивчення об'єктів, які подавалися на страхування для надання спеціальних премій або знижок заявникам¹⁰¹. При цьому у регіоні діяльності ККІ часто заводи заявляли про підвищення якості обладнання, що згідно тарифних правил дозволяло змен-

⁹⁷ Держархів київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 4 «Протоколи совещаний Одесской комиссии инспекторов страховых обществ за 1908–1910 гг.», 1908, арк.?????????

⁹⁸ Залетов А. Страхование в Украине. К.: Международная агенция «Бизон», 2002. С. 71.

⁹⁹ Варшавське страхове товариство, Перше російське страхове т-во, Друге російське страхове т-во, Російське транспортне і страхове т-во, Руське страхове т-во, Санкт-Петербурзьке товариство страхування від вогню, Страхове т-во «Якір», Страхове товариство «Росія», Страхове товариство «Саламандра», Північне страхове товариство

¹⁰⁰ Держархів київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 4 «Протоколи совещаний Одесской комиссии инспекторов страховых обществ за 1908–1910 гг.», арк. 2–33.

¹⁰¹ Там же, арк. 6–7.

шити оплату за послуги, але при огляді виробництва й приміщень, страховальнику у проханні відмовляли¹⁰².

Здійснюючи координацію діяльності серед акціонерних страхових товариств ОКІ у більшій мірі намагалася попереджувати про можливі загрози під час страхування тих чи інших об'єктів, а у випадку критичних ситуацій, коли товариства-члени комісії у намаганні здобути прибутки не брали до уваги окремі «ризики» під час підписання договорів, могла виступала гарантом. Зокрема, під час фабрично-заводської, художньо-промислової та сільськогосподарської всеросійської виставки в Одесі (1910 р.) керівництво комісії, усвідомлюючи високі ризики щодо пошкодження й розкрадання застрахованого майна, негайно призначила терміном на один місяць свою приватну сторожову охорону для об'єктів, що були застраховані товариствами-членами ОКІ. Комісією було організовано безпрецедентні заходи безпеки: виділено 2000 руб., найнято 23 особи для цілодобової позмінної охорони (20 охоронців, 2 контролери, 1 людина на допомогу комісару виставки з пожежної частини). При чому в охорону наймали людей «з надійних, по можливості інтелігентних елементів»¹⁰³. Такі заходи, на наш погляд, були пов'язані із значними страховими сумами експонатів¹⁰⁴.

Окремим аспектом роботи об'єднань акціонерних страхових товариств були спільні дії у боротьбі з конкурентами. Значні успіхи у цій сфері були як у київської так і у одеської комісії, які разом намагалися повернути провідні позиції зі страхування у регіоні. У липні 1915 р. у якості експерименту лише для міст Полтавської губернії, де страхові товариства комісії значно поступалися земському страхуванню, ККІ ввела новий тариф, який повністю співпадав із тарифами полтавського земства. Страховим агентам акціонерних страхових товариств, які працювали у Полтавській губернії було роздано віддруковані тарифи полтавського земства із приміткою «що акціонерні товариства приймають страхування будівель за ставками земського тарифу з певними надбавками в 20, 30 і 50%»¹⁰⁵. ККІ вважала, що таким заходом буде припинено боротьбу «на пониження» між двома конкуруючими організаціями, а ставки на страхування будуть відповідати реальному співвідношенню з рівнем пожеж у місті¹⁰⁶. В 1909 р. у зв'язку із зменшенням тарифу зі страхування

¹⁰² Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 18, арк. 30.

¹⁰³ Держархів Київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

¹⁰⁴ Лише одне страхове т-во «Волга» заявило про прийом у страхування експонатів на суму близько 200 тис. руб.

¹⁰⁵ Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 18, арк. 116 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 116 зв.

майна Бессарабським губернським земством акціонерні страхові товариства значно втрачають позиції серед клієнтів й обирають стратегію страхувати переважно ті будівлі, які земство «не приймає на страхування, вважаючи їх мало бажаними». При цьому ОКІ рекомендує всім товариствам-членам відмовитися від прийняття у страхування сільськогосподарської продукції від тих осіб, чії будівлі застраховані у земствах, але такий крок, на думку комісії, міг би мати результат лише у випадку дотримання рекомендації всіма товариствами¹⁰⁷. Такі кроки інспекторських страхових комісій з точки зору економічної стратегії були практичним й ще раз засвідчили ефективність та дієздатність страхових об'єднань, які функціонували за демократичними принципами. Важливою складовою ефективного функціонування об'єднань страховиків була спільна робота з вивчення та аналізу страхового ринку та діяльності товариств, що не входили до їхнього складу. У зв'язку з цим інспекторські комісії постійно здійснювали зріз ринку і цілком володіли станом справ у регіоні. Це і рівень конкуренції, і встановлення причин успішності/збитковості страхових установ у тому числі і конкурентів (акціонерних, земських, товариств взаємодопомоги).

Такий алгоритм звітності простежується у документації київської комісії, що засвідчує професійність у виконанні своїх функцій об'єднуючими організаціями. Членам комісії доручалися завдання зі збору інформації про діяльність всіх конкуруючих страхових товариств регіону. До уваги бралися всі товариства, у тому числі і товариства взаємодопомоги невеликих повітових міст, діяльність яких зазвичай обмежувалася територією міста. До комісій інспекторів також надходила і статистична інформація щодо інших страхових установ, зокрема земських: фінансові звіти, постанови губернських земських зборів, інші статистичні дані про роботу земського страхування¹⁰⁸. Варто зауважити, що ведення страхової статистики самими ж земствами було не на високому рівні, й останні часто могли користуватися відкритою інформацією зібраною акціонерними товариствами¹⁰⁹.

Про сферу інтересів та глибину знань страховиків, що входили до складу об'єднаних комісій досить яскраво говорить той факт, що останні не просто оцінювали теперішній стан справ, а й здійснювали зріз ефективності роботи всіх товариств у проблемних регіонах протягом певного періоду. Так, упродовж грудня 1909 – лютого 1910 рр. на чотирьох засіданнях київської комісії розглядалося питання про надмірну збитковість

¹⁰⁷ Держархів київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 4, арк. 19.

¹⁰⁸ Там же, арк. 29, 39.

¹⁰⁹ Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 15, арк. 6–7.

серед акціонерних страхових товариств м. Кременчук, а у липні 1914 р. з метою перевірки страхових оцінок й рівня збитковості у місті ККІ зобов'язала страхові товариства, які мають застраховане майно у Кременчуці, надіслати у комісію списки всіх страхувань, кількість пожеж (збитковість) за 5 років, всі статистичні дані по страхуванню¹¹⁰. Згідно протоколів загальних зборів членів ККІ, остання, на відміну від одеської комісії, проводила значно більше оглядів міст/губерній й частіше робила оцінки роботи інших страхових установ у регіоні своєї діяльності, що на наш погляд було пов'язано із меншим рівнем розвитку страхової справи на Півдні України.

Таким чином, на початку ХХ ст. в Україні функціонувало особливе за своєю формою об'єднання, яке здійснювало координацію спільних дій членів для створення сприятливих умов роботи.

2.7 Соціально-економічна модернізація в Габсбурзькій Галичині автономічної доби: інституційний аспект (Б. Янишин)

Проблематика соціально-економічної модернізації Галичини автономічної доби привертає прискіпливу увагу дослідників вже від кінця ХІХ ст., відколи в 1888 р. з'явився знаковий текст польського економіста Станіслава Щепановського «*Nędza galicyjska*». Праця наробила чимало галасу в тогочасній публіцистиці та спеціальній літературі й по сьогодні змушує дослідників у той чи інший спосіб апелювати до змалюваної в ній картини. Як відомо, «*Nędza galicyjska*» була суворим порахунком з цивілізаційним та економічним відставанням Галичини: автор емоційно віднотовував слабкість промисловості, вбогість сільського господарства, анальфабетизм широких народних мас і суспільну апатію стосовно економічних викликів. Виступ С. Щепановського, заснований на статистичних даних другої третини ХІХ ст., невиправдано наклав тінь на оцінки стану галицької економіки 1888-1914 рр., адже від часу публікації згаданої праці в Галичині сформувалися різноманітні економічні та соціальні практики, котрі були наслідком прогресивних змін. Тож ще сучасники С. Щепановського аргументовано довели, що його тези про фатальний стан галицької економіки у жодному разі не можна екстраполювати на наступні десятиліття.

Втім, полеміка з польським економістом набула перманентного характеру: кожне нове покоління дослідників вважало питанням честі верифікувати спостереження іменитого попередника, пропонуючи щоразу

¹¹⁰ Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 18, арк. 31.

нові аргументи при осмисленні феномену галицької модернізації. Не винятком стали і наші сучасники, що протягом останніх тридцяти років, інтерпретуючи нововідкриті масиви джерел за допомогою різноманітного методологічного інструментарію, створили розлогу літературу стосовно соціально-економічних процесів у габсбурзькій Галичині. При цьому найслабше наразі представлена інституційна проблематика. Йдеться про те, що поряд із поодинокими працями, сфокусованими на найбільш значущих організаційних феноменах, відсутній цілісний аналітичний погляд на інституційний вимір процесу соціально-економічної модернізації в габсбурзькій Галичині автономічної доби. З огляду на це, актуальним дослідницьким завданням є відтворити головні тенденції інституціалізації українського соціально-економічного життя в Галичині другої половини XIX – початку XX ст.

В науковій літературі, присвяченій проблемам модернізації, звертається увага на той факт, що повсюди в Європі освіта найширших верств населення була і є ключовою умовою господарського зростання та цивілізаційного поступу, технічних інновацій чи хоча б коректної адаптації нових винаходів і методів господарювання. Особлива значущість розбудови освітянських інституцій у галицькому випадку була зумовлена пекучою потребою подолання масової неписьменності мешканців галицьких теренів, рівень якої в середині XIX ст. був одним із найбільш високих у Центрально-Східній Європі. Так, в 1868 р. заледве 34% галицьких дітей відвідувало школу. Надання краю автономічних прав зумовило зміни протягом другої половини 1860-х – початку 1870-х рр. освітнього законодавства Австро-Угорської монархії, що полягали в ліквідації домінування церкви в цій галузі, переходу на навчання національними мовами та надання освітніх прав найширшим суспільним верствам. Завдяки так званому «шкільному примусу» (постанові про обов'язковість початкової освіти) освітній ландшафт галицьких земель протягом кількох десятиліть зазнав різючих змін. Їхнім проявом стало динамічне зростання кількості навчальних закладів всіх рівнів, що дозволило радикально підняти освітній рівень мешканців краю. Так, якщо в 1870 р. в Галичині було 2374 народні школи, то в 1913 р. їх уже нараховувалося більше 6000. Галицькі українці, незважаючи на польське домінування у краєвих та віденських органах влади, послідовно розбудовували всі ланки рідномовного навчання – від народної школи, через середню гімназійну і спеціалізовану освіту до вищих студій¹¹¹.

¹¹¹ Янишин Б. Шкільництво Східної Галичини в період місцевого самоуправління: історіографічний огляд // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 27. С. 292–315.

При цьому в сучасних студіях наголошується на особливій вагомості розвитку середньо-спеціальної професійної освіти для прогресу промислового розвитку Галичини та зростанні якості життя тогочасного суспільства¹¹². Реагуючи на цей виклик, галицькі українці проявили чимале розуміння проблеми та, поряд із використанням можливостей державного сектору, також і на громадські кошти протягом досліджуваного періоду закладали реальні, художні, медичні, торгівельні та кооперативні середні навчальні заклади. Їхні випускники уможливили динамічний промисловий розвиток Галичини кінця XIX – початку XX ст. та покращення умов життя українців краю¹¹³.

Динамічний розвиток освітньої галузі зумовив потребу фахової кооперації педагогів, які почали утворювати власні товариства. Протягом досліджуваного періоду постали такі провідні українські педагогічні інституції, як Руське педагогічне товариство, Краєвий шкільний союз, Учительська громада та Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів та учительок. Попри численні труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, ці товариства надавали важливу методичну та матеріальну допомогу педагогам, спонукаючи до обговорення та вирішення нагальних проблем українського освітянського життя¹¹⁴. Також співробітники згаданих інституцій ініціювали закладання шкіл, інтернатів і різноманітних курсів у містечках краю, поступово українізуючи культурний ландшафт галицьких теренів.

Альфабетизація та стрімке поширення елементарного шкільництва і професійної освіти звернули увагу інтелігенції на потребу формування читацької культури серед широких народних мас. Цією діяльністю у досліджуваній період займалися численні українські культурно-освітні та господарські інституції. Серед них найбільше зробили діячі найстарішого українського товариства «Просвіта». В сучасних студіях доводиться, що маючи економічною основою своєї праці мережу українських кооперативів, «Просвіта» добилася значних успіхів у культурно-організаційній

¹¹² *Dybiec J.* Galicja na drodze do wielkiej przemiany // Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice, red. Krzysztof Fiołek, Marian Stala. Kraków, 2011. S. 34.

¹¹³ *Янишин Б.* Соціально-економічна модернізація габсбурзької Галичини: історіографія вибраних аспектів // Український селянин. 2020. Вип. 22. С. 82–90.

¹¹⁴ *Кошелева Н.* Організації українського вчителства у Східній Галичині в 1881–1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Випуск 33. С. 108–113.

та просвітній праці¹¹⁵. Поряд із «Просвітою», економічним вихованням української громади Галичини займалося також товариство «Сила»¹¹⁶. Ці інституції видавали численні господарські порадики та інформатори, що фокусувалися на пробудженні серед своїх читачів активістського ставлення до життя. Всі ці видавництва, що зазвичай з'являлися масовим друком, зумовили поступову загальну зміну ментальності широких кіл української громади галицького краю, що було важливою передумовою масового поширення і засвоєння модернізаційних ідей.

Зі згаданими вище явищами безпосередньо був пов'язаний розвиток інституцій фінансового плану, що також демонстрували стрімку динаміку протягом автономічної доби. У фокусі дослідницької уваги перебуває провідна українська фінансова інституція – страхове товариство «Дністер», засноване у Львові у 1892 р. Саме воно надало ініціативу створення мережі українських фінансових установ. Так, від 1894 р. при «Дністрі» існувало «Товариство взаємного кредиту», що в 1896 р. трансформувалося у «Краєвий союз кредитовий». Товариство перед Першою світовою війною мало велику популярність. Про це свідчить, наприклад, та обставина, що в ньому було застраховане майно усіх греко-католицьких парафій Галичини. «Дністер» провадив широку меценатську діяльність: лише за перших 25 років своєї праці на громадські потреби витратив понад 500 тисяч крон, що було потужною «цивілізаційною» інвестицією в численні модернізаційні проєкти¹¹⁷.

Таким чином, переходимо до ключової, на наше переконання, складової – суспільної самоорганізації, що відіграла поважну роль на шляху до модернізації. Дослідники єдині в переконанні, що саме від часу надання автономії настає величезний розвиток культурно-наукових та господарських організацій. Вони охопили практично всі сфери суспільного життя, а його члени могли вільно комунікувати за допомогою різноманітної профільної періодики. Про динамічність процесу інституціалізації різних сфер громадського життя говорить той промовистий факт, що в 1913 р. в Галичині функціонувало 12 621 товариство і спілка. Оскільки інституційні аспекти наукового руху в габсбурзькій Галичині

¹¹⁵ *Потапюк Л.М., Потапюк І.П.* Становлення економічної освіти на прикладі діяльності західноукраїнських громад (кінець XIX – початок XX століття) // Економічний форум. 2015. № 2. С. 5–12.

¹¹⁶ *Пасіцька О.* Національне питання у діяльності українського робітничого товариства «Сила» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 263–267.

¹¹⁷ *Zamoyski G.* Badania nad dziejami instytucji finansowych w Galicji // Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań. Praca zbiorowa. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. T. 1. S. 152–166.

отримали належне історіографічне підсумування¹¹⁸, нижче стисло згадаємо діяльність провідних українських господарських інституцій.

У фокусі українського господарського життя на східногалицьких теренах Дунайської монархії цілком виправдано перебуває кооперативний рух. Сучасні дослідники єдині в переконанні, що розвиваючи власне господарство, українці в той час не могли створити завершену систему національної економіки. Не маючи своєї державності, їм довелося розраховувати лише на господарську самоорганізацію. Кооперація тут стала масовою всенародною організацією, охоплювала різнобічні сторони життя населення. Вона, захищаючи економічні і соціальні права галичан, виховувала їх національно-свідомими громадянами. В основі діяльності українських кооперативів лежала національна кооперативна ідеологія, яку виробили піонери української кооперації на початку ХХ ст. (В. Нагірний, А. Ничай, К. Паньківський, Є. Олесницький, І. Левинський, К. Левицький та ін.). Вони виправдано вважали, що сила кооперації не лише в результатах господарської діяльності кооперативів, а й у людській солідарності та взаємодопомозі¹¹⁹. У 1904 р. було утворено центральну асоціацію українських кооперативів, яка мала 550 інституційних філій та 180 000 індивідуальних членів.

Серед господарських інституцій, чия діяльність була сфокусована на модернізацію умов праці галицького селянства, особливе місце належало товариству «Сільський господар» (1899). В 1909 р. після обрання головою Є. Олесницького почався інтенсивний розвиток товариства, яке відповідно до нового статуту метою своєї діяльності визначило захист станових інтересів українських хліборобів. Реорганізоване товариство поширило діяльність на всю Галичину й поступово охопило усі ті напрямки, які доти вели в ділянці сільського господарства «Просвіта» й кооперація. У 1910 р. «Сільський господар» мав уже 85 філій, 317 гуртків, 12500 членів, у 1913 – 88, 1325, 32300 відповідно. Напрямами діяльності товариства були: правовий захист селян перед державною і крайовою владою та самоврядуванням, влаштування профільних освітніх курсів і шкіл для селян, заснування дослідних полів, розплідників плодкових дерев, зразкових садів, пасік, стаєнь, курників, вівчарень, поширення найновіших сільськогосподарських машин і знарядь (зокрема через спільне користування машинами та реманентом), землевпорядкування сіл, організація

¹¹⁸ Янишин Б. Наука в Східній Галичині доби автономії: огляд сучасної історіографії // Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т. II (Нові сенси історичного знання). Черкаси, 2017. С. 176–195.

¹¹⁹ Історія кооперативного руху / [С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук та інші]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 410 с.

садівничо-городницької школи в Скнилові під Львовом, видавнича діяльність. В 1911 р. для справ постачання та збуту сільськогосподарських продуктів було засновано Синдикат «Сільського Господаря» та «Крайовий союз для хову і плекання худоби», які зі своїх прибутків давали гроші на потреби товариства. «Сільський Господар» був видавцем двотижневика «Господарський Часопис» (з 1910) і серії брошур «Бібліотека Сільського Господаря» (27 брошур)¹²⁰.

Натомість, галицьке робітництво і міщанство охоче кооперувалося в найстарішій українській організації – Товаристві руських ремісників і промисловців «Зоря», котре за ініціативи В. Нагірного було створене у Львові в 1884 р. Кількість членів товариства постійно зростала: в 1900 р. воно нараховувало 86 осіб, а в 1912 р. – понад 120 постійних членів. У 1898 р. «зоряни» заснували Руську ремісничу і промислову бурсу у Львові. Також з ініціативи львівських «зорян» діяли товариства «Міщанське братство» та «Міщанський ремісничо-промисловий союз», що були центрами економічної кооперації українського міщанства. З 1904 р. у «Зорі» діяла спеціальна промислово-інформаційна комісія, що надавала логістичні поради з питань створення і діяльності підприємств. Товариство було ініціатором численних культурно-масових акцій, мало різноманітні гуртки та секції для розвитку талантів своїх членів, провадило бібліотеку тощо. Щороку «зоряни» організовували просфору, проводили Шевченківські дні, а також урочистості з нагоди релігійних свят (Миколая, Маланки, Великодня) тощо. У літній період популярними були фестини й краєзнавчі екскурсії. Проявом певних емансипаційних змін у середовищі галицької громади було зростання серед членів товариства кількості жінок. Про впливовість «Зорі» свідчить те, що його статутом як взірцем скористалися багато інших українських господарських інституцій. Для прикладу згадаємо «Міщанську бесіду» в Стрию, «Гаразд» у Яворові, «Зорю» в Тернополі та ін.¹²¹.

При дослідженні інституційної складової процесу галицької модернізації, у вічі впадає та обставина, що дослідницька оптика переважаючої більшості існуючих праць є виразно «львовоцентричною», тобто у фокусі уваги їхніх авторів перебувають винятково ті процеси, що відбувалися у столиці краю. За такого підходу галицька провінція постає правдивою *terra incognita*, що унеможливорює ані з'ясування регіональної специфіки

¹²⁰ Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар» (1899–1944). Історія. Досвід. Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. 368 с.

¹²¹ Пасіцька О. Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884–1939): історичний нарис. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 87 с.

українського економічного життя, ані створення панорамного дослідження соціально-економічного руху в гармонійній єдності всіх його організаційних складових. Звертаючи увагу колег на очевидний дисбаланс у вивченні інституційного чинника українського соціально-економічного руху в Габсбурзькій Галичині автономічної доби, ми показали важливість звернення до його регіонального виміру на прикладі реконструкції довоєнного періоду діяльності дрогобицької філії щойно згаданого Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря»¹²².

Проведене нами дослідження довело, що ставши першим українським товариством у передгір'ї Карпат, дрогобицька філія «Зорі» невдовзі перетворилася на чільного модератора суспільно-культурного й економічного життя українців міста. Ініціюючи численні культурно-просвітницькі акції, дрогобицькі «зоряни» розгорнули різнопланову діяльність, в якій єдналися перед тим розрізнені українські сили. Своєю солідарною культурною працею на користь місцевого українства «зоряни» чимало спричинилися до значного зміцнення національного життя в Дрогобичі, перед тим майже повністю здомінованого польським і єврейським культурними впливами. Таке символічне опанування міського простору мало чималий мобілізуючий вплив на українську громаду міста в роки Першої світової війни та, особливо, в період існування Західноукраїнської народної республіки. З огляду на це, вивчення діяльності регіональних філій інших українських господарських інституцій має стати важливим завданням для дослідників на майбутнє¹²³.

Зрештою, стрімке зростання кількості найманих працівників покликала до життя ще одну важливу форму суспільної самоорганізації. Йдеться про профспілкові інституції, що вперше з'явилися ще в 1817 р., але масового характеру їхня діяльність набула з проголошенням конституційних свобод і наданням галицькому краю автономічних прав. І в цьому аспекті сучасна українська історіографія має чималі здобутки, адже згадана проблематика активно досліджувалася ще радянськими вченими, тож було накопичено чималий емпіричний матеріал та запропоновано цікаві інтерпретативні моделі. На сьогодні найбільше напрацювань з історії профспілкової проблематики належить Ігорю Бересту¹²⁴. У своїх

¹²² Янишин Б. Регіональна політика Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря» // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2021. Вип. 1. С. 59–65.

¹²³ Янишин Б.М. «Є це перше українське товариство»: філія «Зорі» в Дрогобичі до початку Першої світової війни // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ ім. І. Франка. Серія Історія. 2022. Вип. 9/51. С. 110–125.

¹²⁴ Берест І. Історія професійних спілок України (Східна Галичини 1817–1918 рр.). Львів. 2017. 768 с.

працях він переконливо довів, що наприкінці XIX – початку XX ст. роль та суспільна місія багатьох професійних спілок вже не зводилася лише до того, аби бути посередниками між робітниками і підприємцями на ринку праці. В той час відбувається об'єднання локальних професійних товариств, утворення загальногалузевих організацій. Захоплення новими популярними тоді соціальними ідеями та гаслами сприяло динамічному зростанню кількості членів профспілок і навіть зміцненню професійного руху в Галичині. Але поглиблення міжнаціональних суперечностей у галицькому суспільстві, активізація національно-визвольних рухів спричинили відцентрові процеси у профспілковому русі. Ще наприкінці XIX ст. це призвело до створення національних (української, польської, єврейської) профспілкових комісій, які вже від початку XX ст. активно пропагували формування національних профспілкових рухів, внаслідок чого було створено багато нових професійних об'єднань, відбулося їх національне перезавантаження. Мимоволі професійні організації Східної Галичини стають носіями й суспільними виразниками національних думок, ідей та настроїв найманих робітників, їхнім колективним голосом, що нерідко мав величезну силу й вагу.

Підводячи кількісний та якісний баланси модернізаційних змін в Галичині, сучасні дослідники одностайно стверджують, що їхня оцінка не може бути однозначною. Серед багатьох висловлених на сьогодні спостережень, найбільш зваженою видається позиція Юліана Дибца: «До загальної великої зміни не дійшло, бо Галичина опинилася в потрійних кліщах. Один бар'єр творила економічна політика віденських влад, котрі фаворизували австрійські провінції та їхню продукцію. Другий бар'єр становили міжнародні картелі та капітал, що безоглядно спихали провінцію на маргінес. Зрештою, третій бар'єр я бачу в досить егоїстичній політиці місцевих керуючих класів. Тим не менше, у всіх галузях життя наступили зміни. Однак, можна сказати, що до великого зламу дійшло лише в галузі створення усвідомленого, національного та громадянського суспільства – однаково польського, як і українського-русинського та єврейського»¹²⁵.

Підсумовуючи історіографічні здобутки в осмисленні феномену галицької модернізації, відзначимо, що перевага сучасних студій полягає в тому, що дедалі активніше економічні процеси досліджуються у їхній щільній пов'язаності з соціальним контекстом, що дозволяє виявити раніше не зауважений взаємовплив модернізаційних факторів. Таким чином, в сучасних студіях уперше всебічно обґрунтовано пов'язаність феномену самоуправління зі швидким поступом освіти, що, в свою чергу,

¹²⁵ *Dybiec J.* Galicja na drodze do wielkiej przemiany. S. 41–42.

дало імпульс промислового зростанню, котре мало наслідком зауважувальні зміни інфраструктурного плану. Це, в свою чергу, зумовило нову якість щоденного життя більшості галичан, що остаточно змінило їхню ментальність. Водночас, поряд із відзначеним поступом у галузі досліджень над феноменом галицької модернізації, багато сюжетів надалі очікує на своїх авторів. Насамперед, вкажемо на потребу ґрунтовних монографій всіх галузей тогочасного господарського життя, котрі мали б підсумувати існуючу розлогу літературу та збалансовано підійти до проблеми їх впливу на галицьке суспільство. Ці узагальнюючі праці повинні містити висвітлення раніше маргіналізованої проблематики: особливостей менеджменту, взаємин працедавця-працівник, маркетингову та рекламну діяльність, дозвілля працівників і їхній соціальний захист тощо.

Монографічного опрацювання потребують і провідні громадські інституції (насамперед, часописи та товариства), співробітники котрих найбільше доклалися до поширення нових ідей і популяризації новочасних практик серед мешканців краю. Виразно бракує узагальнюючих студій над ключовими інституціями тогочасного фінансового сектору з акцентом на східногалицьку регіональну специфіку. На часі також опрацювання життєписів діячів українського промислового руху «другого плану», котрих праця хоча й була менш відчутною, ніж вищезгаданих лідерів, але незамінною для загального економічного поступу краю. Ці життєписи повинні бути конструйовані в жанрі інтелектуальної біографії: охоплювати питання професійної освіти, перебігу кар'єри, господарської активності (історія успіху, ставлення до інновацій, розміщення капіталів), ментальності, зацікавлень і стилю життя, непрофесійної діяльності та участі у громадсько-політичному житті.

Все це актуалізує подальше наукове осмислення феномену галицької суспільно-економічної модернізації автономічної доби з урахуванням дослідницьких традицій, історіографічних здобутків та новітніх методологічних пропозицій.

2.8 Творення публічного простору модерного міста в Україні: нові грані соціальної взаємодії (В. Шевченко)

Сучасна урбанізація досягла планетарних масштабів і дедалі посилюється. Проте її витoki сягають XVIII ст., коли на фоні глибоких матеріальних і соціальних змін сталися важливі трансформації у життєдіяльності міських поселень. Середньовічне місто з його неодмінними укріпленнями, вузькими темними вуличками та антисанітарією відживало себе. Натомість формувалося місто модерне – відкрите для розвитку,

нових технологій, соціокультурних та управлінських відносин і практик. Місто, котре дедалі менше залежало від держави, а більше – від діяльності і мобільності його мешканців, які прагнули вдосконалити своє життя у цьому просторі.

Одним із визначальних маркерів модерного міста було значне трансформування його публічного простору. У цьому складному процесі були задіяні різні учасники – державна влада, органи місцевого самоврядування, громадські інституції, мешканці міста та ін.

Оскільки загальнодоступні міські території за своїм змістом і є просторами соціальної взаємодії, то студіювання теми здійснювалося у двох площинах: конструювання/оновлення фізичного простору міста й пов'язані з цим соціокультурні зміни. Основну увагу було сфокусовано на вивченні комунікування влади з мешканцями щодо упорядкування та благоустрою міст, приватної ініціативи (індивідуальні та колективні проекти, благодійництво і спонсорство), партисипації населення у вирішенні питань життєдіяльності окремих територій, а також участі громадськості та органів самоорганізації містян. Більшість цих аспектів розглядалася в рамках дослідження перетворень у садово-парковому просторі та озелененні міських поселень, переважно південно-східної України, яка тоді входила до складу Російської імперії.

Ключовими суб'єктами модернізації публічного простору міст в Україні у XIX – на початку XX ст. були органи державної влади та місцевого самоврядування. Зокрема до проведення ліберальних реформ благоустрій міських поселень досить детально регулювався законодавчими нормами, закріпленими у Будівельному статуті. Також згідно з «Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1785 р. міста мали будуватися за планами, затвердженими імператором. Утім, фактично, це стосувалося лише центральної частини, оскільки на поселення, що виникали поблизу і ставали передмістями, а згодом і частиною міст, такі норми не поширювалися. Тому часто траплялося, що забудова міських окраїн була хаотичною, не відповідною до структури центральної частини. У подальшому це визначило й різні практики соціальної взаємодії мешканців середмістя та околиць.

Після міської реформи 1870 р. вирішення всіх питань, пов'язаних з упорядкуванням та благоустроєм міського простору перейшло у відання громадських управлінь. Новообраним думам та управам доводилося долати чимало труднощів для практичної реалізації відповідних планів. Ключова перешкода полягала у недостатності фінансів. Тому виборні управління шукали різні способи отримання необхідних коштів: податки, цільові збори, облігації, кредити, понадкошторисні прибутки міських банків тощо. Не відмовлялися й від спонсорської допомоги зацікавлених організацій та комерційних інституцій.

Крім того органи місцевого самоврядування вбачали вихід із ситуації в долученні, хоча й імперативно через обов'язкові постанови, постійних мешканців міст до облаштування вуличного простору. Тому, на перших порах турботи про пішохідні зони та вуличне освітлення часто покладалися на домовласників.

У деяких містах значну роль у модернізації публічного простору відіграли розміщені там структури різних державних відомств. Так, у 1826 р. у Миколаєві – центрі управління Чорноморським флотом, коштом морського відомства збудували бульвар, який простягався вздовж Військової гавані від будинку головного командира Чорноморського флоту до стіни Адміралтейства¹²⁶. Так само появою бульварів завдячував військовому відомству й Єлисаветград. Один із них знаходився на березі р. Інгул і називався «Османським» на честь полковника Османа, який ним опікувався. Інший – Кавалерійський (Палацовий, Ковалівський) – розбили біля будівель військового керівництва та кавалерійського училища. Фактично, це було оточене алеями білих акацій і тополь «плац-парадне місце» для вишколу кавалеристів. Після ліквідації військових поселень доля цих бульварів склалася по-різному. Перший – вирубали, а другий – перейшов до інженерного відомства. Причому, плацом, як і бульваром, користувалися не лише військовики. На ньому проводили офіційні міські урочистості та різні масові заходи¹²⁷.

На початку 1890-х років з ініціативи коменданта Київської фортеці на схилах Дніпра навпроти Києво-Печерської чоловічої гімназії було закладено сад (нині – Парк Вічної Слави) – висаджено різні породи дерев, прокладено доріжки, дерев'яні місточки, споруджено альтанки та встановлено лавки для сидіння. Однак головною «принадою» парку став відкритий у 1893 р. великий дитячий майданчик, обладнаний за рахунок пожертвувань гласних міської думи, вояків київського гарнізону, мешканців міста Л. Бродського, графа Жевуського та ін. Як писала газета «Киевлянин», там можна було знайти гімнастичні споруди з жердинами, канатами, щоглами, драбинками, колодами, гірки для катання на возиках та набігання, трамплін для стрибків, гойдалки, «гігантські кроки», кеглі

¹²⁶ *Малюченко І.О., Височан М.Ю.* Деякі біотичні компоненти місцевої екосистеми – парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва «Флотський бульвар» м. Миколаєва // Зелений Миколаїв: шлях в майбутнє: матеріали Х Миколаївських міських екологічних читань «Збережемо для нащадків». Миколаїв, 1–2 листопада 2017 р. Миколаїв, 2017. С. 56.

¹²⁷ *Папутин А.Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897. С. 113–114, 116–119; *Шевченко С.І.* Вершники на Інгулі. Кіровоград, 2013. С. 33, 85–89.

тощо. Все це було безоплатно і суттєво урізноманітнювало дозвілля маленьких відвідувачів¹²⁸.

Подібна включеність відомств у процеси розбудови міст значною мірою залежала від переконань та ініціативності їхніх керівників: військового губернатора О. Грейга у Миколаєві, очільника військових поселень графа Д. Остена-Сакена – у Єлисаветграді, генерала О. Аносова – у Києві.

У результаті посилення урбанізації й інтенсифікації виробництва зростали й запити містян на створення комфортних умов для повсякденного життя, котрі б сприяли не тільки ефективній трудовій діяльності людини, а й її відпочинку та відновленню ресурсів. Однак зусилля громадських управлінь щодо упорядкування та розвитку комунальної й соціальної інфраструктури катастрофічно не встигали за стрімким зростанням міських поселень та постійним приростом їхнього населення. Водночас відбувалися зміни і в міському соціумі, в якому збільшувалася частка активних громадян, зацікавлених у модернізаційних процесах і готових до них долучитися. Однією з форм участі жителів окремих територій у вирішенні питань місцевого значення стали товариства благоустрою, котрі, з погляду сьогодення, за всіма ознаками відповідають статусу органів самоорганізації населення. В Україні товариства благоустрою, які офіційно відносилися до недержавних громадських об'єднань, почали створюватися наприкінці XIX ст., й особливо активно на початку XX ст. Основна мета таких організацій полягала у сприянні благоустрою відповідної території силами їхніх членів за допомогою різних методів.

Зазвичай товариства благоустрою виникали на околицях міст, у приміських і дачних селищах, у поселеннях біля новостворених залізничних станцій та великих промислових підприємств. Оскільки не існувало типового зразка статуту для подібного виду громадських організацій, то їхня діяльність могла охоплювати не лише комунальну, а й освітню, культурну, медико-санітарну та інші сфери. Для реалізації своїх завдань товариства благоустрою вдавалися до різних методів залучення коштів: від членських і благодійних внесків до заснування власних закладів і підприємств, а також встановлення спеціальних зборів і платежів.

Залежно від особливостей прибуткової і видаткової частин бюджетів, дослідники умовно поділяють товариства благоустрою на дві групи. Першу, нечисленну, склали товариства, котрі у забезпеченні надходжень робили ставку на заснування власних підприємств. Вони відрізнялися

¹²⁸ Ковалинский В. Сад генерала Аносова // 2000 (газета). 2014. 6 июня; Общественные детские игры и их воспитательное значение. С. 49.

значними масштабами діяльності, реалізацією амбітних проєктів, спрямованих на вирішення широкого спектру соціальних задач. До другої, значно більшої, групи увійшли товариства, які опиралися переважно на членські внески, пожертви та випадкові фінансові джерела. Їхні зусилля спрямовувалися, насамперед, на благоустрій та організацію культурного дозвілля населення.

Задля досягнення мети своєї діяльності, а також вирішення поточних завдань, товариствам благоустрою доводилося вибудовувати відносини з іншими акторами, зацікавленими у прямому чи опосередкованому впливі на конкретні території: міськими думами, сільськими громадами, адміністраціями містотвірних промислових компаній, земствами, поміщиками, мешканцями та ін. Оскільки ефективність реалізації поставлених завдань прямо залежала від наявних у них фінансових ресурсів, товариства практикували звернення за допомогою до підприємців, проведення санкціонованого органами місцевого самоврядування збору коштів задля чітко визначеної мети, клопотання до владних структур різного рівня про надання підтримки у вигляді одноразових допомог або субсидій на пільгових умовах. Утім часто подібне комунікування було конфліктним і переростало у доволі гостру боротьбу за джерела надходження коштів, а, відповідно, і за владу.

Частина товариств благоустрою фактично перебирала на себе повноваження громадських управлінь, стаючи своєрідним неформальним органом місцевого самоврядування. Особливо така тенденція простежується у заводських і шахтарських селищах Донбасу й Придніпров'я, і підтверджується сприйняттям цих інституцій та очікуваннями тамтешніх мешканців. Товариства благоустрою передусім суперничали з промисловими корпораціями та призначеними ними управлінськими органами, так званіми конторами, добиваючись від державної влади обмеження їхньої домінуючої ролі у життєдіяльності поселень. Будучи власниками/розпорядниками територій, на яких розміщувалися поселення, акціонерні компанії, як-от Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого й рейкового виробництва, Товариство південноросійської кам'яновугільної промисловості, Дніпровське металургійне товариство, Російсько-бельгійське акціонерне товариство, навіть на початку ХХ ст. почувалися, за словами сучасників, латифундистами і васалами, які могли розпоряджатися своєю власністю як забажається.

За тодішнім законодавством всі споруди в межах промислових поселень уважалися рухомим майном, тобто у будь-який момент могли бути перенесені або знищені. Частину з них будували самі містотвірні підприємства, наприклад, помешкання для своїх працівників, а частину – субпідрядники чи приватні особи (робітники, службовці, підприємці та

ін.). Однак для останніх це не змінювало ключової проблеми – усі вони були тільки володільцями й орендарями зведеного ними ж житла, виробничих, торгівельних чи інших закладів, а відтак не могли користуватися економічними і політичними правами домовласників.

Подібним чином діяли й поміщики, у яких корпорації орендували, а згодом викупували території під підприємство та поселення. Із розростанням селищ вони здавали в оренду ще незайняті ділянки всім охочим, отримуючи від цього дохід. Причому плата за користування землею постійно зростала.

Тому на початку ХХ ст. частина мешканців заводських і шахтарських селищ, об'єднавшись у товариства благоустрою дедалі активніше обстоювала на різних владних рівнях як надання їм домовласницьких прав, так і запровадження громадського управління. Цьому всіляко чинили опір промислові компанії, не бажаючи втрачати контроль над поселеннями.

Позаяк промислові поселення не мали статусу міста, на них поширювалася компетенція земств. Тому виникали постійні суперечки за владу між земськими установами і корпораціями як приватними власниками цих територій. Водночас ця колізія суттєво впливала на життєдіяльність підприємців і мешканців поселень, адже, крім платежів адміністрації містотвірного підприємства, вони також сплачували земські збори. У цьому контексті товариства благоустрою взялися відстоювати інтереси місцевих жителів за двома напрямками. По-перше, ратували за скасування податку з нерухомості, оскільки приміщення, збудовані на чужій землі, офіційно визначалися як рухоме майно. По-друге, намагалися активніше взаємодіяти із земствами з метою більшого залучення їх до вирішення питань благоустрою промислових поселень.

Фінансова спроможність та ефективність діяльності товариств благоустрою багато у чому залежала від підтримки місцевого населення, адже основою формування бюджетів цих організацій були членські внески їхніх учасників. Кореспонденції в тогочасній періодичній пресі свідчать, що жителі промислових поселень очікували товариств благоустрою як «манни небесної». Вони сподівалися, що ті розв'яжуть усі існуючі проблеми і суттєво покращать комунальну і соціальну інфраструктуру. Проте, незважаючи на прихильне ставлення до створення подібних товариств, значна частина мешканців була індиферентною до участі в їхній діяльності. Особливо це проявлялося в середовищі робітників/ць для яких набуття членства в товаристві благоустрою означало «піти проти контори». Це могло призвести до втрати робочого місця, і, як наслідок, заробітку та житла. Тому учасники товариств благоустрою становили порівняно невелику групу, в якій переважали особи, не пов'язані з корпораціями, здебільшого представники середнього класу.

У європейських містах зелені зони, призначені для громадського користування з'явилися у XVIII ст., в Україні – у першій половині XIX ст. До того вони були частиною садибно-палацових комплексів аристократії й слугували для її розваг. У містах зелених насаджень або зовсім не було, або це були городи, фруктові сади чи міські ліси. Їх улаштовували та утримували коштом приватних осіб, релігійних громад, державних відомств чи скарбниці. Поступово ці публічні простори переходили у муніципальне відання. Проте частина з них залишалася у власності окремих осіб чи спільнот від яких залежав і благоустрій цих територій, що також впливало на їх використання містянами. Так, Потьомкінський сад у Катеринославі перебував у власності місцевого дворянського зібрання, яке в 1890–1910-х роках намаглося шукати різні способи для покращення його стану, зокрема здаючи в оренду приватним особам. Відомо про дві такі спроби. Першого разу в саду встановили лавки, сцену, де вечорами грала музика, відкрили буфет і провели електричне світло. Проте підприємець прорахувався, організувавши все це лише на невеликій огороженій ділянці, вхід до якої передбачав купівлю квитка, тому затія зазнала фіаско. Вдруге орендну угоду уклали в 1909 р. Тоді у користування передали значно більший масив парку, включно із зовнішнім входом, забезпечивши у такий спосіб його платне відвідування. Вартість квитка залежала від часу доби і становила вдень 7 коп., а ввечері – 15 коп. Цього разу орендарі здійснили значні зміни у благоустрої саду: влаштували тераси, електричне освітлення, встановили чималу кількість лавок, розчистили доріжки, висадили молоді дерева і розбили квітники, а також звели альтанку, естраду з півкруглим навісом та ресторан¹²⁹.

Позаяк загальнодоступні міські території за своїм змістом є просторами соціальної взаємодії, то зміни у фізичному просторі міста були неодмінно взаємопов'язані з соціокультурними перетвореннями. Модернізація публічних просторів до певної міри виконувала культуротворчу місію, впливаючи на міський соціум. Причому практично скрізь мешканці міст спершу скептично ставилися до оновлення та упорядкування загальних територій. Оскільки у першій половині XIX ст. повсякденне життя в містах України не надто відрізнялося від сільського, то ініціаторам і творцям цих трансформацій часто доводилося докладати чимало зусиль, аби ті «вижили» і стали відігравати призначену їм роль. Відстоювання оновлень і призвичаювання до них мешканців відбувалося різними засобами і методами, як через унормування, контроль і покарання, так і через власний приклад, заохочення, передачу зразків пове-

¹²⁹ *Машуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе (1887–1910 гг.). Екатеринослав, 1910. С. 49–51.

дінки та способів діяльності тощо. Так, губернатор А. Фабр, який ретельно контролював процес будівництва й озеленення центрального проспекту Катеринослава, попервах особисто «воював» із «любителями дармових букетів» та власниками домашньої худоби, які за звичкою продовжували використовувати зелені зони для випасу, а не для прогулянок чи інших інтеракцій. Поступово ситуація кардинально змінилася. Із розростанням дерев і кущів бульвар перетворився на улюблене місце вечірніх гулянь. І містяни, «присвоївши» собі цей простір, вже самі стали на його захист, коли наприкінці XIX ст. міська дума затіяла капітальну перебудову проспекту¹³⁰.

У створених публічних просторах, зокрема садах, парках, скверах, бульварах, на перших порах збиралася переважно місцева еліта, котра мала достатньо вільного часу для неквапливих прогулянок та довгих бесід. Із подальшим розвитком міст громадські управління намагалися поліпшувати їх благоустрій, забезпечуючи умови для комфортного дозвілля містян. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у багатьох південноукраїнських містах на бульварах з'явилися міцні огорожі, ліхтарі, лавки для сидіння, фонтани; було відкрито ятки з прохолодними напоями, кафе, буфети, ресторани. Там же регулярно виступали оркестри й мандрівні циркові трупи. На Кавалерійському бульварі в Єлисаветграді улаштували циклодром для велосипедистів. Все це сприяло збільшенню кількості відвідувачів бульварів та урізноманітненню їхнього соціального складу. Особливо виразно це проявилось на одеських бульварах, зокрема Приморському. Там було людно у будь-яку пору доби, надто у вечірні години, коли після завершення трудового дня туди звідусіль стікався розмаїтий натовп. Заможні ж одесити, з розвитком курортної інфраструктури, дедалі більше віддавали перевагу дачній місцевості, зокрема Малому Фонтану та Аркадії. Остання, після прокладення лінії конки та певного благоустрою, стала фешенебельним місцем для літнього відпочинку¹³¹.

Разом із трансформаціями у модерних містах творилися й нові змісти та символи публічних просторів. У їх межах формувалися нові моделі поведінки, уявлення про (не)прийнятне, (не)модне, (не)статусне тощо. Наприклад, у Міському саду Катеринослава інтелігентна публіка скупчувалася переважно тільки на одній широкій алеї, прокладеній від літнього дерев'яного театру паралельно проспекту в напрямку Технічного

¹³⁰ Там же. С. 32–33; *Лазебник В.И.* Неизвестная Екатеринославщина: исторические очерки. Днепропетровск, 2012. С. 236–241.

¹³¹ *Шевченко С.І.* Вершники на Інгулі. С. 88; *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе. Одесса, 1904. С. 44, 48.

саду. Інші доріжки залишались вільними, оскільки ходити ними вважалося непристойним¹³². Також публічні простори слугували відкритими майданчиками для самопрезентації – туди йшли і приїжджали для того, аби «на людей подивитися, і себе показати».

Одним із маркерів новочасного міста став бульвар. Його значимість підтверджує той факт, що бульвари стали своєрідними візитівками великих міст, як-от Одеси, Катеринослава, Києва, а повітові центри, радше схожі на село, аби підкреслити свій міський статус, намагалися улаштувати хоч невелику місцину для прогулянок, яку гордо іменували «бульваром».

2.9 Модернізаційні процеси у суспільній свідомості та повсякденному житті міського населення України. Дитинство наприкінці XIX – на початку XX ст. (О. Вільшанська)

Рубіж XIX–XX ст. став періодом, визначальним для багатьох суспільних зрушень, які були започатковані ще в попередні десятиліття.

Чи не найбільш знаковими проявами модернізаційних процесів у суспільстві стали зміни у приватній сфері родинного життя, адже сім'я є однією з найбільш сталих, консервативних інституцій. Протягом буквально кількох десятиліть під впливом загальних перетворень, що відбувалися в середовищі прогресивно налаштованої частини міського населення, уявлення про дитину та її місце у родині та суспільстві зазнали певної трансформації. Серед загалу поширювалися нові погляди на дитинство та на виховання дітей. Особливо це стосувалося освічених верств міського населення, як найбільш сприйнятливих до нових віянь.

Кардинальні зміни у становищі дитини і ставленні суспільства до дітей сталися, звичайно не вперше в історії. Французький вчений-соціолог Філіп Ар'єс відносить «перше виокремлення дитинства» для Західної Європи до періоду XVII–XVIII ст. У своїй праці «Дитина та сімейне життя при Старому порядку» (1960) вчений простежив як змінювався культурний образ дитинства та його місце у сім'ї, школі, суспільстві від Середньовіччя до Нового часу.

Зокрема Ф. Ар'єс дослідив три кола питань: еволюція поняття та образу дитинства: періодизація життєвого шляху людини; усвідомлення дитинства як особливого соціокультурного явища; історія дитячого одягу, ігор та розваг; історія цілей та методів морального виховання; історія шкільного життя: вік школярів, зміна типів навчальних закладів; ево-

¹³² *Машиуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе (1887–1910 гг.). С. 49.

люція цілей та методів дисциплінування школярів; перехід від денної школи до системи інтернатів, його вплив на поведінку дітей; становище та життя дитини у «старій» та сучасній сім'ї.

Як правило, сучасні історики дитинства відштовхуються саме від праці Ф. Ар'еса, погоджуючись, доповнюючи й розвиваючи його доробок. чи полемізуючи з ним. Дехто з вчених вважає переломним ще і період романтизму.

Дитина і дитинство може становити предмет вивчення різних дисциплін, а саме – історії, етнографії, антропології, соціології, демографії, педагогіки, психології, права та ін. Тобто дослідження дитинства є між-дисциплінарним.

На думку антрополога і соціолога І. Кона, в історико-соціологічному і етнографічному дослідженні дитинства можна виділити три аспекти.

1. становище дітей в суспільстві, їх соціальний статус, способи життєдіяльності, стосунки з дорослими, методи та інститути виховання.

2. Символічні образи дитини у культурі і масовій свідомості, соціо-нормативні уявлення щодо особливостей віку дитини, критеріїв дорослішання.

3. Культура дитинства, внутрішній світ дитини, спрямування дитячих інтересів, дитяче сприйняття світу дорослих, дитячий фольклор.

Всі ці аспекти взаємопов'язані і, як правило вони співвідносяться з відповідним суспільством в цілому, і його ціннісними орієнтаціями зокрема.

Слід зазначити, що саме на рубежі XIX–XX століття у Європі виник реформаторський рух «нового виховання». Нове виховання відкривало дитину, обґрунтовувало необхідність її розвитку, шукало психологічні ключі до пізнання людини та способів управління нею. Дитина набула право на повагу до себе.

Зрозуміло, що суспільство Російської імперії, а відтак і Підросійської України, значно відставало від західноєвропейської цивілізації. І більшість прогресивних ідей доходило саме з Європи. На початку XX ст. були перекладені, а відтак поширилися і стали модними дітоцентричні ідеї Марії Мотесорі, «нове виховання» Елен Кей, згідно яким дитина почала становити самоцінність, а не сприйматися лише як майбутня людина. Поступово дитина опинилась у центрі інтересів суспільства, такі питання, як розвиток дитини, її індивідуальність, творчість стали активно обговорюватися вченими, батьками, педагогами публіцистами. В Україні новітні педагогічні ідеї популяризували Софія Русова, Христина Алчевська.

Звісно, існувала різниця між задекларованими суспільними уявленнями та існуючими суспільними практиками. Найбільш сприйнятливими до нового виховання дітей стали «освічені класи», населення великих міст.

Втім, проблеми виховання почали обговорюватися на шпальтах газет та журналів, розрахованих і на широкий загал. Наприклад, «Вісник моди для кравчинь» за 1906 рік публікував «Десять заповідей матері від Анни Грєєн»:

1. Двох речей вимагай неухильно від своїх дітей: послуху та правдивості. Решта все прийде саме.

2. Не читай проповідей. Виховуй прикладом.

3. Коли доводиться карати дітей, не роби цього з гнівом та пристрасно. Вони повинні відчувати, що це тобі ще більш боляче, ніж їм.

4. Спостерігай за манерами своїх дітей. Бог дивиться на серце, а людям в очі кидаються манери.

5. Будь справедливою. Не давай своїм дітям ні перед ким першості та не став одного іншому в приклад.

6. Слідкуй за дружніми зв'язками своїх дітей. Товариство впливає на них невідворотно, і цей вплив важко проконтролювати.

7. Схильності твоїх дітей повинні бути головним предметом твого вивчення. Надавай їм, наскільки це можливо, вибір покликання за своїм смаком.

8. Намагайся виховувати своїх дітей так, аби в них розвивалося якомога менше потреб. Привчай їх духовні насолоди цінувати вище ніж тілесні.

9. Бійся більше всього обманути довіру своїх дітей.

10. Не забувай, що твої діти з часом стануть дорослими людьми.

Ці, здавалось би, зараз загальновідомі положення поступово впроваджувалися у щоденне родинне життя середнього класу містян. Змінювалися і погляди на виховання та соціалізацію дітей. Дитину все більше сприймають як особистість.

Ще у 80-і рр., за словами Т. Щепкіної-Куперник, «з дітьми було прийнято говорити як з мавпочками, собачками чи канарками», тому молодий родич, який «розмовляв з нами як з людьми», справив на неї сильне враження.

Для покоління дітей 1890-х рр. вже характерна демократизація стосунків в родині, відмова від фізичного покарання. Втім, переважно, виховання залишалось доволі суворим, а ставлення до дітей вимогливим.

Спеціального дитячого раціону харчування не було. Навпаки, на знак покарання дітей могли позбавити їжі, обмежити фрукти, ласощі. Солодощі, десерти, ягоди вважались винагородою для дітей і подавалися не щодня.

На початку століття набували популярності загартовування, гідротерапія, правильне харчування, фізичні вправи, запроваджувалися основи гігієни. Безсумнівною для широкого загалу стала необхідність провіт-

рювань та сонячних променів у дитячій кімнаті, дотримання правил гігієни. Вже відомі антисептика та асептика, «карболка» та йодоформ. Застосовували щеплення від віспи. Все це мало сприяти зменшенню дитячої смертності в сім'ях освічених міських верств і, відповідно змінювало ставлення до смерті дитини.

У цей період до потреб дитини долучилася промисловість, торгівля, масова культура. Вже для широкого загалу дітей виготовлялися різноманітні іграшки: механічні, для раннього розвитку, видавалися книжки та журнали, відкривалися спеціалізовані дитячі магазини.

В родинях гарною традицією стала передплата журналів, що змінювалися відповідно до віку дитини. Батьки цілеспрямовано формували коло читання. Книжки дарували на свята, про це згадувала у своєму щоденнику київська гімназистка Віра Антонович. Зазначимо, що детективи та пригодницька література, яку зараз прийнято вважати дитячою, на початку ХХ ст. вважалась невідповідною для дітей і навіть шкідливою. В. Катаєв з цього приводу згадував серію про детектива Ната Пінкертон і Шерлока Холмса, які заборонялися для дитячого читання.

Традиційно соціальне оточення дитини було досить обмеженим, дітей під наглядом дорослих приводили в гості в дім, ходили з дітьми в гості, на святкування, на публічні заходи – театральні вистави, дитячі бали, ялинки, тощо.

Дитячі садочки, зокрема фребелівські, поступово відкривалися у великих містах, але їх було недостатньо. Публічні дитячі майданчики з'являлися лише де не де.

У літній період час можливо було проводити час у сільській садибах дідусів-бабусь, спілкуючись з селянськими дітьми, влаштовуючи спільні ігри. Так само і на дачах існували дитячі гурти, часто різновікові компанії, де дітям надавалася більша свобода.

Саме школа – стала тим середовищем, де поведінка, манери, та й світогляд могли запозичуватися, під час спілкування з ровесниками, репродукуватися, а потім переноситися і відтворюватися в іншому середовищі. На поч. ХХ ст. уявлення про необхідність обов'язково дати дитині середню освіту, чим надати їй можливості для кращого подальшого життя, розповсюджувалися на все ширші кола міського населення і стосувалися також дівчат.

Сучасники поза тим відзначали суттєву різницю у вихованні учнів у навчальних закладах Західної Європи і Російської імперії. Муштра, відсутність свободи та права на власну думку, дисципліна понад усе як самоціль зберігалися впродовж років. Водночас, за визначенням відомої публіцистки Н. Лухманової «Гімназія тепер (на 1904 р.) дає добру підготовку, виховує дух товарищескості, загартовує, навчає не розраховувати

на прислугу. Різниця у статках та суспільному становищі знайомить багату дівчину з бідністю її подруги, разом з тим успіхи в навчанні дітей з нижчих верств позбавляють привілейованих дітей зарозумілості».

Саме завдяки навчанню певною мірою подовжувався період дитинства.

Виховання з дитинства є вагомим фактором формування особистості, її претензій на певний стиль життя, але освіта в гімназії і відповідне коло спілкування в гімназії продукує особливий прошарок, не говорячи вже про університетську освіту, яка і формально окреслювала «освічені класи» як окрему верству. Отже на поч. ХХ ст. завдяки поширенню підприємництва та освіти середні міські верстви збільшуються кількісно. Нова освічена людність не стільки оформлена, як відчувається, навіть не зважаючи на походження.

Але так само не можна відкидати деякий вплив селянської культури на елітарну. Адже до певного віку дітьми, як правило, займалися няньки. Світогляд дітей формувалася в ранньому дитинстві під впливом нянчаних оповідей, казок, навіть під впливом їхніх естетичних смаків. Саме колишні селяни склали більшість контингенту служниць, няньок, покоївок та ін. Вже для старших дітей наймали гувернанток (гувернерів), вчителів музики, домашніх вчителів, репетиторів. Це потребувало значних витрат із сімейного бюджету.

Саме на рубежі століть в суспільстві впроваджувалася думка, що освічена мати може взяти на себе значну частину виховання та освіти дітей у дошкільний період. Адже процес удосконалення побуту, винаходи, спрямовані на покращення якості домашнього життя, полегшення готування їжі, догляду за домом вивільняли час саме для жінок-господиць. Водночас у суспільстві поширювалися ідеї щодо виховання практичності у дівчаток – майбутніх господинь, яких слід було навчати не лише музикуванню, малюванню і танцям, але й вчити математиці, основам економіки, домоводству, наближаючи їх до майбутнього реального життя.

Подібні тенденції стосувалися освіти взагалі, адже безперечно відзначалася суспільна потреба у технічних та економічних кадрах.

Поза тим, освічені класи все ще становили незначну частину населення України, а коло свідомої української інтелігенції було ще вужчим. Тим не менш варто згадати про цілеспрямоване виховання дітей в українському національному дусі. На 70–80 рр. ХІХ ст. йдеться хіба про десяток таких родин. Показовим є фрагмент зі спогадів дочки М. Старицького – Людмили Старицької-Черняхівської 1868 р. н. «Ми були першими українськими дітьми... Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стихійними українцями, ми були дітьми городянськими, яких

батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями із сповитку».

Переважна більшість діячів українського національного руху попередніх поколінь приходили до національної ідеї вже у свідомому віці, у студентських гуртках, чи під впливом ровесників чи старших товаришів. Тобто йшлося про «набуте українство». Хоча, в дитинстві вони могли так чи інакше, долучатися до української народної культури, традицій повсякдення, мови, бачити народні обряди, спостерігати звичаї..., але, як правило це зникало в роки навчання у зрусифікованій школі. А вже на поч. ХХ ст. більшість українських письменників мали в своєму доробку дитячі книжки, написані та видані саме задля виховання й освіти молодшого покоління українських дітей в національному дусі.

Отже, модернізаційні процеси, що набули прискорення на поч. ХХ ст., торкнулися суспільних уявлень щодо дітей та дитинства та суспільних практик. Ці процеси відбувалися на тлі загальних зрушень – збільшення у міському населенні питомої ваги середнього класу, розбудови міст, які ставали більш комфортним середовищем для життя родини. Розвиток жіночої освіти, технічні винаходи, що не лише полегшували домашнє господарство, але і створювали для жінок робочі місця, поступ у медицині та гігієні, що зменшив дитячу смертність. сприяли змінам у становищі жінки в родині та суспільстві.

Перш за все ці тенденції стосувалася родин городян високого та середнього достатку, освічених верств населення, «представників інтелігентних професій». Водночас відбулося розширення суспільного прошарку міського населення, що претендувало на новий стиль повсякденного життя. Ці зміни прискорювалися та поширювалися часто без огляду на національні, конфесійні, соціальні аспекти, розповсюджувалися також на провінцію.

Зрушення поступово охопили процеси навчання та виховання дітей, питання здоров'я, харчування, гігієни, тощо. Також змінювалися статус і роль дитини в родині. Саме для широкого загалу дітей пишуть книжки, видають дитячі журнали, створюють дитячі вистави, виготовляють і продають у спеціальних дитячих крамницях все нові іграшки, одяг, забавки. Лібералізація торкнулася і правового статусу дітей, зокрема позашлюбних. Саме в цей період формувалося нове покоління, відкрите до технічного прогресу, суспільних та економічних змін.

2.10 Соціально-економічні процеси в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. в світлі зовнішньополітичних протистоянь і їхній вплив на подальші історичні події. (О.В. Лисенко)

Розвиток соціально-економічних відносин в Україні суттєво відрізнявся від того, як це відбувалося в країнах Західної Європи, а наслідки цього відчуваються і сьогодні. Так, у переважній більшості європейських країн капіталізм розвивався дуже поступово, починаючи від невеликих мануфактур, устаткування на яких не надто відрізнялось від феодальних ремісничих майстерень, а вже потім на вже підготований суспільний та соціально-економічний ґрунт приходила велика промисловість.

Зовсім іншою була ситуація в Україні, яка знаходилася під владою Росії, котра й сама була економічно та політично залежною від більш розвинутих європейських країн. Спочатку в ній переважав німецький вплив, що дуже негативно позначилося на соціально-економічному розвитку України у XVIII та першій половині XIX століть. Російський царизм, особливо починаючи з часів правління німкені Катерини II, цілеспрямовано перетворював Україну на свою колонію. В цей час тут був остаточно ліквідований Гетьманат, зруйнована Запорізька Січ, покріпачене українське селянство. Крім того, Катерина II завдала дуже значної шкоди українській економіці, коли порушила товарообіг між Україною та Туреччиною, створивши на півночі Чорного моря справжні осередки піратства. Її політику згодом продовжили й наступні російські правителі. Різного роду «потьомкіни, ушакови, корнілови та нахімови» не лише грабували торгові та рибальські судна, шкодячи міжнародній торгівлі, але й плюндрували прибережні міста, безжалісно вбиваючи мирних жителів. У 1853 р., коли російські кораблі за потурання й підтримки Миколи I в черговий раз пограбували та спалили турецький торговий порт Синоп, перебивши при цьому його мирне населення, терпець західним державам урвався. Військова коаліція в складі Англії, Франції, Туреччини та італійського П'ємонту, використовуючи передову на той час зброю, змусили росіян затопити свій флот та знищити свою воєнну, а фактично піратську базу в Севастополі.

Військова поразка змусила Росію у 80-х роках XIX ст. переорієнтуватися на союз з Англією. Англіїці разом з французами та бельгійцями почали домінувати в економічному житті Російської імперії в цілому та України зокрема, впевнено витісняючи звідси німців. Ці події істотно вплинули на подальший соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини.

У результаті в Наддніпрянську Україну прийшли великі західні інвестиції, котрі докорінно змінили її соціально-економічний та суспільно-

політичний устрій. Так, економічне і промислове життя Катеринославської губернії одразу піднялося на високу ступінь, коли були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром. Істотні зрушення тут відбулися наприкінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники називали «ною Америкою».

Поряд із успіхами в економічній сфері, за сприяння, передусім англійців, відбувалися позитивні зрушення у сфері освіти. Це відповідало усталеним нормам суспільного життя передових європейських країн, де народна просвіта стала одним із головних стабілізуючих факторів соціально-економічних відносин у капіталістичних суспільствах. Тому наприкінці XIX ст. в Європі надзвичайно зросла роль інтелігенції, котра активно несла в народні маси науку, освіту і культуру. Саме до неї від церкви поступово почала переходити функція виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму. Це було особливо важливо оскільки, молодь завжди одночасно являє собою як найбільш схильну до революційних потрясінь частину суспільства, так і основний контингент здатних до військової служби людей. Від того, чи піде молодь захищати соціально-економічні, моральні та культурні устої суспільства, чи, навпаки, почне їх руйнувати, залежить подальша доля кожної держави. Тому в західноєвропейських країнах із кінця XIX ст. влада велику увагу почала приділяти тому, аби спрямувати молодь у науку, котра одночасно і відвертала її від революційної діяльності, і відкривала дорогу до заможного життя, а врешті-решт виводила ці країни на вищий щабель науково-технічного розвитку.

Подібну тактику англійці, намагалися застосовувати і в Україні, яка одночасно була і прифронтовим районом, і осередком важкої промисловості. Тому англійці, інвестуючи у велику промисловість в Україні, тиснули на Миколу II, аби він зупинив репресії проти української культури та освіти, щоб розрядити соціальну напругу в суспільстві, яка особливо посилилася після поразки у війні з Японією у 1905 р. Ситуація погіршувалася тим, що розвиток капіталізму у промислових регіонах України сприяв припливові агресивного, переважно російськомовного люмпену, котрий своєю чисельною перевагою перешкоджав розвиткові

українського національно свідомого робітництва. На початку ХХ ст. приблизно тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами. Саме цей російськомовний люмпен-пролетаріат став поживним середовищем для більшовицької партії, яку фінансували та опікали як німецький Генеральний штаб, так і пронимецькі сили в Російській імперії, для дестабілізації соціально-економічної ситуації в регіоні. Більшовики агресивно і доволі успішно втрутилися в суспільно-політичне життя в Україні, де знаходилося багато оборонних підприємств. Вони налаштовували місцевих робітників та селян на агресивні дії як проти англійських та французьких підприємців, так і проти власної еліти, намагаючись спровокувати розкол усередині українського руху.

Тому подальша доля української нації залежала від здатності нащадків старої козацької верхівки шляхом земської та тісно пов'язаної з нею кооперативної роботи зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, підготувати молодих людей, що можуть самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність у власних національних установах, із зачатками своєї, нехай і неформальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Завдяки цьому національна ідея повинна була проникати в найширші верстви українського селянства, мобілізуючи його на активні соціально-економічні та громадські дії, адже лише так могло відбутися справжнє об'єднання між українськими «верхами» та «низамми», бо тільки практична діяльність в економічній, культурній чи будь-якій іншій галузі могла сприяти стиранню психологічних бар'єрів між українською інтелігенцією та трудящими, давала можливість найбільш обдарованим робітникам та селянам виходити на перші ролі в українському національному русі. Це був цілком закономірний і правильний хід подій, що мав забезпечити прихід нової генерації національної еліти, яка б переважно складалася із талановитої селянської молоді, здатної керувати в нових ринкових соціально-економічних та суспільно-політичних умовах.

У земствах та кооперативах українці вчилися об'єднуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладові, який панував у Російській імперії. Ті керівні кадри, котрі формувалися в кооперативах, відрізнялися від імперської бюрократії не лише метою своєї діяльності, але й ментальністю. Нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку ХХ ст., виходила із реальних інтересів простих українців і почувала себе відповідальною

перед ними. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі чи не найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли керівники залежать від виборців, а не від тих, хто їх призначив «згори».

Ситуація погіршувалася тим, що царська жандармерія та поліція, в середовищі яких дуже сильними були пронимецькі настрої, усіляко утискала дії свідомих українських інтелігентів, котрі прагнули шляхом культурно-освітньої діяльності стабілізувати суспільне життя, не допустити громадського конфлікту. З особливою жорстокістю поліція подавляла усілякі спроби української інтелігенції поширити свою культурну та економічну діяльність на сільську місцевість.

Поліцейська сваволя проти українського національного руху ще більш посилилася після початку Першої світової війни, коли російська влада показала що війна їй потрібна не тільки для досягнення зовнішньополітичних цілей, як-от здобуття Босфору та Дарданеллів, але і для вирішення таких внутрішньополітичних завдань, як знищення самодіяльної, непідконтрольної імперській бюрократії, української економічної інфраструктури, яка протистояла закостенілій російській системі управління. Використовуючи як привід воєнний стан, російський уряд відразу розпочав репресії проти українських товариств, преси та найбільш активних діячів. Своїми злочинними діями царизм підривав економіку у прифронтовому регіоні, котрим була Наддніпрянина. Як результат, одним із перших не витримало навантажень військового часу саме українське село з його екстенсивним веденням сільськогосподарського виробництва, тим більше, що російська армія знову воювала числом, зазнаючи при цьому колосальних людських утрат, котрі поповнювалися все новими і новими мобілізаціями.

Поступово, у міру того, як імперська економіка переставала справлятися з військовими потребами, по всій Російській імперії почали поширюватися антивоєнні настрої. Ура-патріотизм зразка 1914 р. у солдатів швидко змінився на бажання вбивати тих, хто послав їх на війну, і винними в цьому були перш за все російські генерали та офіцери, котрі виявилися неуками, обкрадали своїх підлеглих та кидали їх у лобові атаки. Все це несло загрозу військової поразки Росії і повернення її в політичну орбіту Німеччини, що для українців означало вимушений розрив стосунків з англійцями, згортання всіх політичних та національно-культурних свобод. Аби не допустити цього, українці, котрі склали більшість в Петроградському гарнізоні, підняли збройне повстання, навіть не стільки проти Миколи II, скільки проти його пронимецького оточення, котре вело Російську імперію, а разом з нею й Україну до військової поразки та катастрофи. Успішно виконавши це завдання,

українці у подальшому припустилися трагічної помилки. Вони передали владу начебто демократичному й проантантівському «Тимчасовому урядові» на чолі О. Керенським, який її втратив. Новоспеченим російським «демократам» не допомогло навіть перейменування Росії з імперії на республіку. Тому як тільки в Петрограді виникли труднощі з продовольством, більшовики штовхнули голодних людей на державний переворот і досить легко захопили владу спочатку в столиці, а потім і в усій Росії.

Після захоплення влади в 1917 р. більшовики, відпрацьовуючи німецькі гроші, відразу ж розірвали союзницькі відносини з Антантою і почали сепаратні перемовини з німцями. У результаті більшовики як контрибуцію віддали їм майже весь російський золотий запас, чим спровокували в державі небачену інфляцію, колапс економіки, злидні та громадянську війну. Одночасно разом із палкими промовами про оновлення суспільного життя більшовики почали відбудовувати стару адміністративну вертикаль влади.

Тим часом Україна, яка в той період на правах автономії входила до складу Росії, залишилася вірною як демократичним принципам, так і своїм союзникам, передусім англійцям. Тому, аби змусити українців до сепаратного миру, німці скоріш за все натиснули на своїх більшовицьких прислужників, і вже 30 грудня 1917 р. останні розпочали проти України відкриту військову агресію. Ця перша за двісті років україно-російська війна великою мірою стала боротьбою двох світоглядів – рабського російського і волелюбного українського, тобто на території колишньої Російської імперії почалось протистояння між двома непримиренними течіями – бюрократичною системою, яку під іншими гаслами намагалися зберегти та посилити більшовики, та місцевим самоврядуванням, яке було розвинутим в Україні.

Водночас частина етнічних українців потрапила під вплив ленінців, яким на руку зіграв той факт, що після повалення самодержавства владу в Україні захопили місцеві соціалісти, чиї невмілі дії призвели до розвалу економіки. Це особливо болісно вдарило по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. Тому тут було чимало люмпенів як російського, так і українського походження, котрі бажали перемоги більшовикам, які брехливо обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і віддати бідним. Подібне політичне шахрайство більшовиків та безпорадні дії Центральної Ради дозволили більшовикам порівняно легко захопити Київ та влаштувати там масові вбивства українців.

Аби врятувати мирне населення Києва від більшовицького терору, українська Центральна Рада в січні 1918 р. змушена була й сама під-

писати Брестський мир із німцями, які вже в березні вигнали росіян з України, а наприкінці квітня силовим методом повалили Центральну Раду, поставивши чолі держави гетьмана П. Скоропадського. Все це зіпсувало стосунки українців з «антантівцями».

Часи правління гетьмана П. Скоропадського були дуже неоднозначними. З одного боку, була відновлена українська економіка. Так, на відміну від більшовицької Росії, у Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами. Це стало можливим тому, що дуже плідно працювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства та союзи товариств, об'єднуючись у банки, такі, приміром, як «Українбанк» та «Союзбанк», а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як «Дніпросоюз», не лише забезпечували у 1918-у і навіть частково у 1919-у роках порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури та особливо освіти. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів. Тому для України в цей час характерними були великі успіхи саме у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства – відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги.

З другого боку, ті українські й російські дворяни, які склали оточення П. Скоропадського, були виховані в імперському середовищі, увібрали в себе багато його негативу. Найбільш яскравим підтвердженням цього були дії гетьманського уряду на чолі з колишнім земцем Ф. Лизогубом, котрий усупереч наказам П. Скоропадського проігнорував земельну реформу, бо вона зачіпала матеріальні інтереси старої української верхівки, котра, незважаючи на загрозу більшовизму, не бажала помертвувати хоча б частиною своїх статків. Тобто на прикладі Ф. Лизогуба ми бачимо, що земські та кооперативні діячі старого гатунку вже не встигали за життям, яке стрімко змінювалося. Нові часи потребували нових методів роботи та нових людей, і такою людиною, що добре розбиралася в кооперації, виявився соціаліст С. Петлюра, який напередодні та під час Першої світової війни видавав у Москві російськомовний журнал «Украинская жизнь». Враховуючи те, що всі україномовні видання були закриті самодержавною владою, «Украинская жизнь» була єдиним часописом, що висвітлював події на Наддніпрянщині, в тому числі й розвиток тут земського та кооперативного руху, яким редакція приділяла достатньо велику увагу. Цим С. Петлюра завоював велику повагу в українських земців і кооператорів.

З огляду на це С. Петлюра разом з іншими соціалістами вирішив, використовуючи свій авторитет, очолити цей рух і поступово пере-

творити його з прогетьманського на соціалістичний. У цьому він проявив як неабиякий організаторський хист, так і фанатичну цілеспрямованість. Навіть його опоненти з сумом констатували, що С. Петлюра значно перевищував П. Скоропадського за своїм організаторським талантом. Так, переважно через значну інфляцію, але й не в останню чергу завдяки організаційним здібностям С. Петлюри згадуваний уже «Дніпросоюз» збільшив свої обігові капітали з 5 до 70 мільйонів карбованців і влітку-восени став головним донором соціалістичної опозиції. Під контроль соціалістів поступово перейшов й Український Народний Кооперативний банк («Українбанк»), що забезпечувало їм міцний фінансовий ґрунт. Крім того, саме завдяки кооперації, заклики С. Петлюри досягали народних мас набагато швидше, ніж розпорядження П. Скоропадського з його адміністративно-бюрократичним апаратом. Як результат, влада поступово вислизала з рук гетьмана і переходила до соціалістів, котрі прикривалися земською і кооперативною діяльністю.

Губернські та повітові земства, що налічували близько 10 тисяч діячів і контролювали майже весь кооперативний рух з усіма його фінансовими активами, під впливом С. Петлюри почали перетворюватися із опори гетьмана на його противників. Тому вже в травні 1918 р. влада розіграла за антидержавну агітацію кілька повітових і міських земств на Київщині, Одещині та Катеринославщині і заарештувала найбільш соціалістично налаштованих їхніх членів. Переслідування авторитетних серед українців земських організацій, звичайно ж, не покращували імідж П. Скоропадського, бо нагадували самодержавні репресії початку Першої світової війни. Одночасно ці утиски дали можливість С. Петлюрі на чолі делегації земців вимагати у гетьмана припинення арештів і звільнення вже затриманих земських діячів, а також зміни курсу уряду. Використовуючи як прорахунки влади, так і власні успіхи у сфері кооперації, С. Петлюра та В. Винниченко восени 1918 р. підштовхнули українців до повстання проти гетьмана, яким, на жаль, скористалися більшовики, котрі в 1919 р. тимчасово, а в 1920 р., незважаючи на допомогу українцям з боку Польщі, остаточно окупували Україну. Отже, маємо констатувати, що українські національно-визвольні змагання початку ХХ ст. зазнали невдачі перш за все тому, що українські «верхи» та «низи» виявилися не готовими до співпраці. Крім того, українське суспільство не встигло повною мірою адаптуватися до того, що сюди відразу прийшла велика іноземна промисловість, разом з величезними масами російських люмпенів, котрих вправно використовували більшовики.

Цей досвід варто враховувати й сьогодні під час нової Україно-російської війни. Адже протягом всіх тридцяти років існування незалежної України стосунки між простим народом і так званою «елітою»

були вкрай напруженими, і нинішнє національне єднання частково пояснюється тим, що на відміну від більшовиків, котрі нацьковували українські «низи» на «верхи», нинішні російські загарбники без розбору грабують та вбивають і бідних, і багатих. Тому після перемоги в цій війні, враховуючи, що Росія нікуди не подінеться і в будь-який момент зможе повторити свою агресію краще підготованою та з використанням брудних більшовицьких методів, потрібно спрямувати зусилля на подолання кричущої соціальної нерівності в суспільстві. В іншому випадку не уникнути нових соціальних конфліктів, якими знову ж таки зможе скористатися Росія.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

3.1 Висновки

1. Соціально-економічні перетворення у селах підавстрійської та підросійської України розпочалися у другій половині XIX ст. на тлі реформування низки державних секторів, що відбувалося в обох імперіях майже одночасно. Застаріла модель управління аграрним сектором, яка базувалася на кріпосницькій системі, потребувала негайних змін. Однак, скасування кріпацтва у Російській імперії та панщини в Австрійській імперії стало лише першою сходинкою у вирішенні селянського питання, проходження якої призводило до наступних, не менш важливих його аспектів, таких як селянське управління, оподаткування, правове становище селян, і зрештою проблеми малоземелля. Останнє залишалося головною проблемою для урядів обох імперій, адже земельний голод призводив до соціальної нестабільності, заворушень, революцій. Намагаючись балансувати між захистом інтересів великих землевласників і селян, влада завжди надавала перевагу першим. Так, селяни підросійської та підавстрійської України сплачували викупні платежі за землю, та податки, що покривали втрати поміщиків які ті понесли у результаті реформи. Більшість лісових угідь, пасовищ, водойм залишилися у власності панів, які отримували орендну плату від сільських громад за користування цими землями. Позитивним зрушенням у становищі селян стало створення громадського самоврядування, а саме закріплення його положень на законодавчому рівні. Хоча, громадське управління селян у Російській імперії було бюрократизоване та обмежене втручанням державних чиновників, у порівнянні з самоврядуванням селян в Австрійській імперії, саме оформлення сільської громади як суб'єкта у правовому полі, сприяло самоорганізації селян задля захисту власних інтересів перед поміщиками та державою. Завдяки запровадженому механізму самоврядування сільські громади отримали можливість самостійно провадити господарські справи, згуртовуватися задля вирішення питань благоустрою громади, питань освіти, культури, охорони здоров'я, задля чого створювалися громадські бюджети. Звісно селянське самоврядування вводилося урядом, передовсім, для того, щоб полегшити роботу державних виконавчих органів та коштом селян забезпечити виконання фіскальних, поліцейських, землевпорядних, призовних та інших служб.

Загалом, у результаті соціально-економічних перетворень на селі в середині XIX ст. фінансове становище селянства не поліпшилося, а швидше навпаки, ускладнилося зростанням податкового навантаження, запровадження нових податкових стягнень у вигляді зборів на крайові, повітові, земські органи самоврядування, а також на утримання власного самоврядування. Не зважаючи на низку позитивних змін, таких як здобуття особистої свободи селянам підросійської України, скасування панщини і здобуття громадянських прав селянами півавстрійської України, проблема малоземелля, яка впливала на соціально-економічне благополуччя селян обох імперій залишалася не вирішеною.

2. Історичний досвід, що накопичили дворяни через власні корпоративні органи, вартий уваги через можливість вдосконалювати відносини з адміністративними інституціями та здатністю влади мобілізувати провідну верству для втілення державних програм соціального розвитку. Передача, нехай і частково, владних повноважень на місцях земським органам із переважанням у їхньому складі дворян, які через майновий ценз стали земськими гласними, посприяла поліпшенню життя людності. Особиста зацікавленість дворянства, організаторські здібності, вміння враховувати геокультурний фактор проявилась у створенні досить потужної інфраструктури, якої потребували усі верстви суспільства. Спроби безпосередньо підпорядкувати діяльність земств власним інтересам, пов'язаним із господарюванням, зазвичай відхилялися. Більшість починань, хоча й були спрямовані на прибутковість власних маєтків, однак об'єктивно сприяли поліпшенню загального становища у повітах, найперше у будівництві шляхів та забезпеченні сільського господарства кращими технологіями. Так само і у створенні соціальної медицини, освітньої мережі, внаслідок розвитку яких ламалися станові перегородки і формувалося громадянське суспільство, у якому зростала роль і значення освіти і зокрема професійної. У цих процесах поруч із дворянами-гласними активно проявили себе земські службовці дворянського походження. Вони стали діловою й інтелектуальною елітою, здатною працювати на благо батьківщини, втілюючи власні суспільні ідеали. Отже, державі вдалося через запровадження управлінських самоврядних механізмів мобілізувати дворянство для розвитку інфраструктурних галузей господарювання – шляхів, банків, освіти та охорони здоров'я. А також зміцнити офіцерський корпус армії. Діяльність дворянської опіки з її правом тимчасової передачі маєтностей у інші руки для їх продуктивного використання, з одночасним збереженням прав законних власників варту практичного застосування у наш час, коли формується приватновласницьке суспільство.

3. Підприємці та робітники і напередодні революційних подій 1917 р. все ще залишалися антагоністичними соціальними групами, що пояс-

нюється десятиліттями взаємної зневаги, небажанням компромісу та правовим нігілізмом. Переважна більшість промисловців виявляла безкомпромісність, коли йшлося про суттєві поступки робітникам, виказували готовність до хіба що суто символічних поступок. З іншого боку висування робітниками завідомо «абсурдних вимог» до власників промислових підприємств, аби досягти хоча б якогось мінімального результату, були типовою формою комунікації з підприємцями насамперед під час революції 1905–1907 рр. та страйків 1910–1914 рр., у час все більшого згуртування робітничого класу. Зіштовхувалися між собою дві нові класові формації, які стали породженням сучасності, а норми їх спілкування і діяльності лише починали складатися. Амбівалентні відносини між підприємцями та робітниками вказували на нестабільність і крихкість соціального ладу в часи прискорених економічних і соціальних зрушень.

Держава була частиною механізму вертикальної комунікації між підприємцем і робітниками, яка перебрала на себе роль наглядача. Утім, влада не розглядала робітників і підприємців як рівноправних партнерів, й між собою підприємець та робітник з точки зору закону не були рівні. Жорсткість норм стосовно робітників та збереження свободи дій для працедавця, бюрократичний контроль та дріб'язкова державна опіка не робили закони ефективнішими, а відносини на підприємстві – більш цивілізованими. Фабричні інспектори, які виконували роль арбітра у конфліктах між роботодавцем і найманим працівником, здебільшого пом'якшували, а не вирішували конфлікти.

На зламі XIX–XX ст. говорити про створення підприємцями умов для більш широкої соціальної інтеграції робітників не доводиться. Більшість підприємців та управлінців зневажливо ставилися до пролетарів, практично не докладаючи зусиль, аби навчити, забезпечити їх не лише гідним заробітком, а й мінімальними соціальними гарантіями, знаннями, освітою, виховати у робітниках повагу, почуття власної гідності та розуміння взаємозалежності підприємця та найманого працівника. Лише менша частина підприємницького прошарку розуміла важливість таких зусиль. Натомість безвідповідальність була притаманна більшості робітників, які виявляли несумлінність і недбальство, вважали за можливе нехтувати не лише пунктами трудової угоди, а й правилами техніки безпеки, звинувачуючи потім у цьому підприємця та вимагаючи компенсацій.

В царині дозвілля робітничі практики були своєрідною сумішшю селянських традицій та нових форм міського життя. Культура розваг була достатньо обмеженою, позаяк влада і промисловці так і не спромоглися надати робітникам в цьому плані жодних альтернатив. Тож типовим було уживання алкоголю й азартні ігри. Проводити дозвілля іншим чином, не відвідуючи шинки, у більшості пролетарів здебільшого не було бажання,

а часто й реальної можливості, оскільки важка фізична праця та жалюгідний прожитковий рівень, незадовільні санітарно-побутові умови призводили до поширення такого стану як загальна втома, розчарування в житті й т.п. Зрештою істотна вага девіантної поведінки в тогочасних побутових практиках індустріальних робітників обумовила зростання кількості злочинів, порушень громадського порядку в промислових селищах, на шахтах та рудниках. Робітництво українських губернії на початку ХХ ст. фактично не сприймало себе як складову частину тогочасного соціуму, а навпаки, скоріш як силу, яка йому активно протистоїла.

4. Детальне вивчення динаміки рівня зайнятості та доходів населення Правобережної України у другій половині ХІХ ст. засвідчує ту закономірність, що одночасно із зростанням урбанізаційних процесів збільшувалася імперська бюрократична машина. Зайнятість вищих чиновників у переважній більшості випадків була перманентною і напряду залежала від їх організованості та соціально-політичної ситуації в регіоні. Робочий час у чиновників середнього та нижчого прошарків не був занадто тривалим, і, як правило, не надто регламентувався. Зайнятість та доходи представників науково-освітнянської сфери напряду залежала від їх досягнень в науковій та викладацькій діяльності. У доходах військових та представників поліцейського відомства диференціація була доволі значною. Як правило, державні службовці отримували низку доплат у вигляді столових та квартирних грошей а також натуральне утримання.

Ретельний аналіз динаміки сфери споживання жителів Правобережжя в другій половині ХІХ ст. засвідчує, що разом із розвитком ринкових відносин ситуація у цій царині помітно покращувалась. Найкраще забезпечення мали представники вищої ланки імперського управління та професори, великі поміщики та купці. Так, одяг та взуття для них шили висококваліфіковані кравці та шевці з якісних і дорогих матеріалів. Решта чиновництва та канцелярських службовців, педагогів, невеликих купців та поміщиків була більш обмежена. Однак, разом із соціальними та економічними зрушеннями відбувалось загальне здешевлення одягу та взуття. Ціни на ці вироби знижувалися завдяки розвитку машинного виробництва. Нерідко негативний вплив на процеси ціноутворення мала урядова політика протекціонізму, яка через завищення ввізного мита на товари першої необхідності та предмети широкого вжитку призводила до появи дефіциту на окремі групи товарів та невиправданого завищення їх вартості, що в свою чергу зумовлювало погіршення становища у сфері споживання.

Житлове забезпечення та побутове обслуговування жителів міст були недостатніми. Проте, порівняно з іншими верствами населення, у набагато кращому становищі перебували державні чиновники, адже дер-

жава забезпечувала їх помешканнями та видавала відповідні доплати на їх утримання. Великі посадовці проживали у власних особняках або розкішних квартирах, з усіма побутовими вигодами та прислугою. Середні чиновники у відповідності до їх платоспроможності здебільшого винаймали житло. Однак, разом із загальним зростанням міського господарства, розширенням водогінної та каналізаційної мереж, впровадженням поштових перевезень, телеграфного та телефонного зв'язку намітились суттєві зрушення в бік загального покращення сфери побутового обслуговування.

Разом зі зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась поступова заміна гужових пересувних засобів на механічні. Поява і розбудова залізничної мережі здійснила переворот у галузі міжнародного та міжміського сполучень. У другій половині XIX ст. в окремих губернських центрах Правобережжя було запроваджене трамвайне сполучення, яке відразу ж набуло неабиякої популярності серед усіх верств населення. Державні службовці користувались цими видами транспорту безкоштовно або на пільгових умовах. Представники вищих ланок губернської та міської влади зазвичай користувались власними виїздами або послугами візників, вартість яких жорстко контролювалась місцевою владою.

Одночасно із загальним розвитком суспільства покращувалось становище і в санітарно-гігієнічній сфері. Поступово вдосконалювалось надання медичних послуг. Пенсійне забезпечення працівників влади та їх сімей було набагато кращим порівняно з іншими верствами населення, оскільки воно було постійним і видавалось з державної казни. Крім того, чиновники нерідко вступали ще й в недержавні громадські пенсійні товариства.

Варто зауважити, що вищі верстви населення міст за етнічним походженням були, зазвичай, росіянами. Відповідно, імперська влада створювала всі умови для покращання добробуту і підвищення життєвого рівня представників панівного етносу імперії Романових. У той же час майнове становище, обсяги і якість споживання сільського населення яке складалося з українців та представників національних меншин залишали бажати кращого.

5. Соціально-економічний поступ кін. XIX – поч. XX ст. став підґрунтям для розвитку страхового ринку. Створення у Російській імперії об'єднання страховиків, яке координувало дії своїх членів для сприяння спільній роботі, в умовах державного контролю над соціально-економічним життям, було прогресивним для свого часу. Побудована на демократичних принципах, діяльність об'єднань страховиків не підважувала основи монархії, а навпаки сприяла стабільності у регіоні, коли

йшлося про підтримку пожежників, облаштування міст, охорону майна населення. З іншої сторони успішна робота акціонерних страхових товариств, їхня відкритість, професійність, на відміну від земського страхування, по своїй сутті державного, ставала підставою для недовіри державним, місцевим чиновникам. Залучення до управління акціонерними страховими товариствами іноземних фахівців, зокрема із Західної Європи, сприяло створенню підґрунтя для появи об'єднань у страховій сфері, які функціонували за демократичними принципами й виявляли повагу до конкурентів. Функціонування на початку ХХ ст. в Україні об'єднань страховиків не лише демонструє значний розвиток фінансової сфери, а й засвідчує зародження громадянського суспільства, адже взаємоповага та підтримка один одного стали основоположними принципами роботи інспекторських комісій у Києві та Одесі.

6. У процесі творення публічного простору міст України у ХІХ – на початку ХХ ст. інститути, окремі індивіди, групи, спільноти міського соціуму знаходилися у множинній взаємодії. Усім суб'єктам, прямо чи опосередковано дотичним до цього процесу, доводилося вибудовувати відносини з іншими акторами. Часто комунікування було конфліктним і переростало у доволі гостру боротьбу за владу. Однак глибокі матеріальні й соціальні зміни загалом стимулювали пошук і вироблення нових підходів до взаємодії, зокрема й щодо благоустрою міст. Суб'єкти з владними повноваженнями окрім імперативних методів дедалі більше почали використовувати систему заохочень, просвітництва, передачі зразків поведінки через власний приклад, партисипативні практики тощо. Водночас процес формування громадянського суспільства активізував діяльність представників прогресивної частини населення, які прагнули долучитися до поліпшення умов життєдіяльності міських поселень.

Зміни у фізичному просторі міста були неодмінно взаємопов'язані з соціокультурними перетвореннями. Вони сприяли дедалі більшому відходу мешканців від сільського укладу і формуванню міського способу життя, появі й утвердженню нових дозвіллевих і комунікативних практик, що цілком координувалося з модернізаційними процесами у Європі. Поступово публічні простори перетворились на важливу складову соціального і культурного життя міст, де відбувалися найрізноманітніші інтеракції.

7. Модернізаційні процеси, що набули прискорення на поч. ХХ ст., торкнулися суспільних уявлень щодо дітей та дитинства та суспільних практик. Ці процеси відбувалися на тлі загальних зрушень – збільшення у міському населенні питомої ваги середнього класу, розбудови міст, які ставали більш комфортним середовищем для життя родини. Розвиток жіночої освіти, технічні винаходи, що не лише полегшували домашнє

господарство, але і створювали для жінок робочі місця, поступ у медицині та гігієні, що зменшив дитячу смертність. сприяли змінам у становищі жінки в родині та суспільстві.

Перш за все ці тенденції стосувалася родин городян високого та середнього достатку, освічених верств населення, «представників інтелегентних професій». Водночас відбулося розширення суспільного прошарку міського населення, що претендувало на новий стиль повсякденного життя. Ці зміни прискорювалися та поширювалися часто без огляду на національні, конфесійні, соціальні аспекти, розповсюджувалися також на провінцію.

Зрушення поступово торкнулися процесу навчання та виховання дітей, питання здоров'я, харчування, гігієни, тощо. Також змінювалися статус і роль дитини в родині. Саме для широкого загалу дітей пишуть книжки, видають дитячі журнали, створюють дитячі вистави, виготовляють і продають у спеціальних дитячих крамницях все нові іграшки, одяг, забавки. Лібералізація торкнулася і правового статусу дітей, зокрема позашлюбних. Саме в цей період формувалося нове покоління, відкрите до технічного прогресу, суспільних та економічних змін.

3.2 Рекомендації

1. Модернізація другої половини ХІХ ст. торкнулася усіх сфер діяльності суспільства, у тому числі вплинула на соціально-економічне становище селянства. Зміни, що відбувалися в українських селах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були не такими швидкими та радикальними у порівнянні з модернізацією, наприклад, промислового сектору. Проте, перетворення у середовищі консервативного за своїм устроєм селянського стану, що стосувалися запровадження структур самоврядування, оновлення системи оподаткування, нововведень у земельному законодавстві, селянському судочинстві, заклали основу до подальших структурних змін в аграрному секторі як Російської, так і Австрійської імперій. Перспективи подальшого дослідження селянства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. окреслюються поглибленим вивченням економічних, соціальних чинників, політичної кон'юнктури і регіональних особливостей, що впливали на становище селянства зокрема, та на розвиток аграрної галузі загалом, як у Російській, так і в Австрійській імперіях.

2. В умовах існування ринкових відносин в незалежній Українській державі, економічного поступу соціальна спрямованість діяльності підприємця, його взаємовідносини з найманими працівниками є ключовими

чинниками успішної реалізації бізнесових проєктів на тлі соціально-орієнтованої економіки. Зусилля бізнесмена мають бути спрямовані не лише на отримання прибутку, але й на реалізацію суспільної значимості підприємницької діяльності. Остання передбачає соціально-правовий захист людини праці, який визначається й регулюється державним законодавством. У цьому плані історичний досвід впровадження цивілізованих норм відносин підприємця з робітником й забезпечення його необхідними соціальними гарантіями має неабияке значення, адже амбівалентні відносини між цими суспільними групами є загрозою стабільності і міцності соціально-економічного ладу в Україні, який ґрунтується на демократично-правових принципах.

Досвід тернистого шляху налагодження цивілізованих стосунків між підприємцями і робітниками протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли відбувався процес формування цих двох антагоністичних груп, а норми їх спілкування і діяльності лише починали складатися, залишається до сих пір актуальним. Тут нам видається важлива роль держави як регулятора й гаранта у забезпеченні сучасних правових норм у відносинах підприємець – робітник. На початку ХХ ст. влада робила значні кроки у впровадженні відповідного робочого законодавства, страхування, роботи державних органів нагляду, як то фабричної інспекції, перебравши на себе роль не стільки регулятора, а наглядача. Тодішня влада не розглядала робітників і підприємців як рівноправних партнерів в умовах, коли вони з точки зору закону не були рівні.

Важливим є й досвід створення підприємцями умов для широкої соціальної інтеграції робітників завдяки забезпеченню їх належними соціальними гарантіями, культурно-освітніми й спортивно-оздоровчими програмами, спрямованими на формування освіченої, емоційно й фізично здорової особистості з почуттям власної гідності, яка розглядає співпрацю зі своїм роботодавцем як партнерську, усвідомлює обопільну взаємозалежність у реалізації спільної справи.

3. У ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії, зокрема, на українських землях іноземці активно залучалися для управління на підприємствах і господарствах півдня України, у банківській сфері, торгівлі, а також і страховій справі. Варто зауважити, що їхні успіхи, як і невдачі певною мірою залежали не лише від особистих вмінь та професійних знань, а й від місцевої влади, суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у регіоні тощо. Іноземні спеціалісти в керівництві страхових товариств та їхніх відділень, страхові компанії з іноземним капіталом – все це сприяло впровадженню в Україні на початку ХХ ст. ефективної економічної координаційної моделі, яка в умовах імперської

економічної політики могла створити якісний «страховий продукт» й підвищити якість надання послуг іншими організаціями зі страхування.

У зв'язку з цим варто зауважити, що залучення іноземного капіталу, досвідчених управлінців у галузі економіки України допоможе вибудувати нові економічні зв'язки, об'єднати людей навколо спільної справи. Завдяки такої співпраці можливо за відносно короткий період часу досягти значних успіхів із збільшення частки цієї галузі в економіці країни та їхньої конкурентоспроможності на міжнародному рівні.

Водночас інспекторські комісії акціонерних страхових товариств могли б стати ідеальною формою економічних об'єднань для перехідного періоду від командно-адміністративної до ринкової економіки. До того ж функціонування такого типу об'єднань у великих за територіальною ознакою державах, з різним рівнем економічного розвитку регіонів може бути використане для управління та координування різного роду галузями соціально-економічного життя.

4. Дослідження публічного простору міст як приклад історичного досвіду може бути корисним органам місцевого самоврядування та громадським організаціям. У контексті нинішньої війни Росії проти України його результати можуть слугувати певним орієнтиром щодо визначення ефективності різних інструментів залучення мешканців міст до процесів відбудови, з урахуванням особливостей історичного розвитку тих чи інших територій.

5. Ставлення суспільства до дітей, як і до жінок є чи найвиразнішим маркером його зрілості. На сьогодні в період активної фази війни перед українським суспільством постало багато нових проблем, пов'язаних з дитинством. Адже, травматичний досвід війни чи не найбільше переживають саме діти. Чимало питань доведеться вирішувати і у повоєнний період, а саме: психологічна реабілітація травмованих війною дітей, інтеграція їх у суспільство, репатріація дітей з родин тимчасово переміщених осіб, фізичне повернення дітей, вивезених російськими окупантами та адаптація їх у нових умовах життя. Так само у повоєнний період як ніколи актуальним стане питання виховання підростаючого покоління в українському національному дусі та прищеплення патріотизму. А отже постане і необхідність створення відповідного культурного контексту. З огляду на вищезазначене, дослідження модернізаційних змін, що відбулися у суспільстві наприкінці XIX – на початку XX ст. і стосувалися дітей і дитинства в цілому, матиме практичне значення.

6. Сьогодні, як ніколи, подальша доля і навіть саме існування нашої держави залежить від зовнішньополітичних чинників. Україна проголосила свій європейський вибір, а зараз відстоює його зі зброєю у кривавій війні. Впродовж всієї історії соціально-економічні процеси значною

мірою обумовлювалися зовнішньополітичними впливами, а саме, протистоянням німецької присутності та капіталу країн, що пізніше, об'єднавшись, отримали спільну назву «країни Антанти». Наразі керівництву держави і її елітам слід враховувати досвід минулого, щоб уникнути в подальшому фатальних помилок.

7. Малоймовірно, що в умовах сьогодення досвід соціально економічної модернізації України кін. XIX – поч. XX ст., буде застосуватись безпосередньо і напряду, оскільки загальний контекст та історичні обставини докорінно змінилися. Поза тим після здобуття незалежності Україна змушена була наново проходити шлях, тих соціально-економічних модернізаційних перетворень кін. XIX – поч. XX ст., які були перервані початком першої світової війни і подальшими історичними подіями, що відкинули її розвиток на такий тривалий період. На сьогодні чергова війна внесла корективи, суттєво загальмувавши соціально-економічний поступ, змінивши пріоритети. Поза тим, дослідження становить не лише науковий інтерес, але й безперечно, матиме практичне застосування. Адже після перемоги Україні доведеться знову проходити шлях модернізаційних змін у нових умовах.

Аналітична записка

Соціально-економічна модернізація
в Україні
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 30.12.2023 р. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 7,96. Обл.-вид. арк. 6,24.
Наклад 300 прим. Зам. 38. 2023 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.